

Vilniaus universitetas
TARPTAUTINIŲ SANTYKIŲ IR POLITIKOS MOKSLŲ INSTITUTAS

TARPTAUTINIŲ SANTYKIŲ IR DIPLOMATIJOS MAGISTRO PROGRAMA

INDRĖ JANKAUSKAITĖ

II kurso studentė

**NUTEISTŲJŲ UŽ MASINIUS ŽMOGAUS TEISIŲ PAŽEIDIMUS
REABILITACIJA: MITAS AR REALYBĖ? TARPTAUTINIO
BAUDŽIAMOJO TRIBUNOLO BUVUSIAI JUGOSLAVIJAI
ATVEJO STUDIJA**

MAGISTRO DARBAS

Darbo vadovė: Dr. Lina Strupinskienė

Vilnius, 2021

MAGISTRO DARBO PRIEŠLAPIS

Magistro darbo vadovės išvados dėl darbo gynimo:

.....
.....
.....

.....
(data)

.....
(v., pavardė)

.....
(parašas)

Magistro darbas įteiktas gynimo komisijai:

.....
(data)

.....
(Gynimo komisijos sekretoriaus/ės parašas)

Magistro darbo recenzentas/ė:

.....
(v., pavardė)

Magistro darbų gynimo komisijos įvertinimas:

.....

Komisijos pirmininkas/ė:
Komisijos nariai:

Jankauskaitė I. Nuteistųjų už masinius žmogaus teisių pažeidimus rehabilitacija: mitas ar realybė? Tarptautinio baudžiamąjo tribunolo buvusiai Jugoslavijai atvejo studija: Tarptautinių santykių ir diplomatijos magistro darbas / VU Tarptautinių santykių ir politikos mokslų institutas; darbo vadovė dr. L. Strupinskienė. - V., 2021.- 72 p.

Reikšminiai žodžiai: Tarptautinis baudžiamasis tribunolas buvusiai Jugoslavijai, karo nusikaltėliai, nuteistųjų rehabilitacija, reintegracija, nusikaltimai žmogiškumui, pereinamojo laikotarpio teisingumas, tarptautinis baudžiamasis procesas, žmogaus teisių aktyvistai, karo aukos, Balkanų regionas, interviu.

Šiame darbe yra vertinama, kaip sėkmingai Tarptautinis baudžiamasis tribunolas buvusiai Jugoslavijai (TBTBJ) įgyvendino kaltais pripažintų asmenų rehabilitaciją. Pasitelkiant literatūroje vyraujančią nuteistųjų rehabilitacijos apibrėžimą, siekiama iširti: kokias reintegracijos strategijas renkasi bausmę atlikę ir į Balkanų regioną grįžę TBTBJ nuteistieji ir kaip jos yra vertinamos skirtingose regiono valstybėse, kokius elementus sėkmingai rehabilitacijai priskiria tyrime dalyvavę vietiniai žmogaus teisių ekspertai, karo aukos ir aukų asociacijų atstovai bei įvertinti, ar TBTBJ turi įrankius reikalingus įgyvendinti nuteistųjų rehabilitaciją. Darbo analizė yra remiama dvidešimt pusiau struktūruotų ir trimis struktūruotais interviu su pereinamojo laikotarpio teisingumo srityje dirbančiais žmogaus teisių ekspertais, karo aukomis ir aukų asociacijų atstovais iš Bosnijos ir Hercegovinos, Juodkalnijos, Kosovo, Kroatijos, Serbijos ir Šiaurės Makedonijos. Atlikta analizė leidžia atskleisti, kaip TBTBJ turimų mechanizmų trūkumai ir nacionalinių valstybių interesai trukdo pasiekti norimą rehabilitacijos rezultatą bei kokį poveikį tai turi Balkanų regiono visuomenėms.

PATVIRTINIMAS APIE ATLIKTO DARBO SAVARANKIŠKUMĄ

Patvirtinu, kad įteikiamas darbas: (Magistro literatūros apžvalga „*Nuteistųjų už masinius žmogaus teisių pažeidimus rehabilitacija: mitas ar realybė? Tarptautinio baudžiamojo tribunolo buvusiai Jugoslavijai atvejo studija*“) yra:

1. Atliktas manęs pačios ir nėra pateiktas kitam kursui šiame ar ankstesniuose semestruose;
2. Nebuvo naudotas kitame Institute/Universitete Lietuvoje ir užsienyje;
3. Nenaudoja šaltinių, kurie nėra nurodyti darbe, ir pateikia visą panaudotos literatūros sąrašą.

Indrė Jankauskaitė

(parašas)

Turinys

Įvadas.....	6
1. Darbo teorinis pagrindas.....	13
2. Metodologija	18
2.1. Tyrimo proceso žingsniai.....	19
2.1.1 Respondentų atranka.....	19
2.1.2 Klausimų sąrašo sudarymas.....	19
2.1.3 Duomenys	21
2.1.4 Analizės eiga:	23
2.1.5 Tyrimo iššūkiai ir trūkumai	23
3. I-as analizės žingsnis. TBTBJ nuteistųjų reintegracijos strategijos ir jų vertinimas skirtingose Balkanų regiono valstybėse.....	24
3.1. TBTBJ nuteistųjų rehabilitacijos dinamika Serbijoje	25
3.2. TBTBJ nuteistųjų rehabilitacijos dinamika BiH	30
3.3. TBTBJ nuteistųjų rehabilitacijos dinamika Kroatijoje	33
3.4. TBTBJ nuteistųjų rehabilitacijos dinamika Kosove, Šiaurės Makedonijoje ir Juodkalnijoje..	35
4. II-as analizės žingsnis. Rehabilitacijos samprata skirtingose respondentų kategorijose.....	38
4.1. Rehabilitacijos samprata žmogaus teisių aktyvistų kategorijoje	39
4.2. Rehabilitacijos samprata karo aukų/aukų asociacijų kategorijoje.....	42
5. III-as analizės žingsnis. TBTBJ turimų įrankių, skirtų užtikrinti sėkmingą nuteistųjų rehabilitaciją vertinimas	45
Išvados.....	49
Literatūros sąrašas	53
Priedai.....	61
Summary	71

Įvadas

Dvidešimt keturi metai – tiek laiko prireikė Hagoje veikusiam Tarptautiniam baudžiamajam tribunolui buvusiai Jugoslavijai (TBTBJ), kad užsibrėžti tikslai būtų pasiekti, o teisingumas įvykdytas tiems, kurių veiksmai Jugoslavijos karo metu sukretė tarptautinę bendruomenę. 2017 m., TBTBJ primininkas Carmel Agius tribunolo uždarymo ceremonijoje džiaugėsi, jog teisingumas buvo įvykdytas: „*Tribunolas nustatė visuotinius standartus, išgrynino tarptautiniu mastu priimtas normas, plėtojo gerąją praktiką ir įrodė, kad nebaudžiamumas gali būti įveiktas <....>, o karo nusikaltėliai gali ir turi būti nubausti*“¹.

Šiandien, pereinamojo laikotarpio teisingumo (*angl. transitional justice*) siūlomos priemonės jau tapo normalia praktika kuriant tvarią taiką ir siekiant susitaikymo. Manoma, kad jos padeda pašalinti masinių žmogaus teisių pažeidimų padarinius keičiantis režimui ar po kitų smurtinių įvykių (represijų, konfliktų, okupacijos, kolonizacijos ir kt.)². Svarbiausios pereinamojo laikotarpio teisingumo priemonės apima tiesos išaiškinimą, atminties politikos kūrimą, kaltųjų paieškas ir baudimą, atlyginimą aukoms, įvairias institucines reformas bei iniciatyvas skirtas sutaikyti priešingose barikadų pusėse buvusius žmones³. Bausmės, skiriamos už nusikaltimus žmogiškumui, genocidą ir karo nusikaltimus, kažkada buvusios išimtimi, šiandien yra laikomos būtinu teisinės valstybės požymiu⁴, o tarptautinės baudžiamosios teisės mechanizmai plačiai išvystyti.

Pereinamojo laikotarpio teisingumo instrumentų epicentre – Tarptautinis Baudžiamasis Teismas (TBT)⁵, Tarptautinis pereinamojo laikotarpio teisingumo centras⁶, 33 Tiesos komisijos (*angl. Truth Commissions*)⁷, 12 Tarptautinių tyrimo komisijų (*angl. Commissions of Inquiry*)⁸, Tarptautinis baudžiamasis tribunolas Ruandai (TBTR) ir Tarptautinis baudžiamasis tribunolas buvusiai Jugoslavijai (TBTBJ)⁹ ir kt. Neskaičiuojant po Antrojo pasaulinio karo įkurtų Niurnbergo ir Tokijo tribunolų,

¹ ICTY, „Remarks by Judge Carmel Agius, President of the ICTY, Closing Ceremony”, 21 December 2017, 1-2.

² Tarptautinis pereinamojo laikotarpio teisingumo centras (TPLTC), „What is Transitional Justice“, 2020, <<https://www.ictj.org/about/transitional-justice>>, [Žiūrėta 2020-05-15]; Jungtinių Tautų organizacija, Generalinio sekretoriaus ataskaita, „The Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and Post-Conflict Societies“, *UN Doc. S/2004/616, 2004*, 1-24.; Roman David, „What We Know About Transitional Justice: Survey and Experimental Evidence.“ *Political Psychology*, 38, 2017, 151-177; Gentian Zyberi ir Jernej Letnar Černič, „Transitional Justice Processes and Reconciliation in the Former Yugoslavia: Challenges and Prospects“. *Nordic Journal of Human Rights*, 33:2, 2015, 132-157; Pablo De Greiff, „Theorizing transitional justice.“ *American Society for Political and Legal Philosophy*, 51, 2012, 31-77.

³ Oskar Thoms, James Ron, Roland Paris, „The effects of transitional justice mechanisms.“ *A Summary of Empirical Research Findings and Implications for Analysts and Practitioners*, 2008, 4-9.

⁴ Ten pat.

⁵ Tarptautinis baudžiamasis teismas (TBT), <<https://www.icc-cpi.int/>> [Žiūrėta 2020-05-15].

⁶ Tarptautinis pereinamojo laikotarpio teisingumo centras (TPLTC) – ne pelno siekianti organizacija, kurios pagrindinis tikslas padėti pereinamojo laikotarpio visuomenėms spręsti masinių žmogaus teisių pažeidimų pasekmes ir ugdyti pilietinį pasitikėjimą valstybinėmis institucijomis, <<https://www.ictj.org/>> [Žiūrėta 2020-05-15].

⁷ United States Institute of Peace, Truth Commission Digital Collection.

<<https://www.usip.org/publications/2011/03/truth-commission-digital-collection>> [Žiūrėta 2020-05-15].

⁸ Ten pat.

⁹ JTO, *UN Documentation: International Law*, <<https://research.un.org/en/docs/law/courts>> [Žiūrėta 2020-05-15].

pastarasis buvo pirmasis modernus ir iki šiol bylų bei nuteistųjų skaičiumi didžiausias tribunolas¹⁰. 1991 m. pasaulį apskriejus atgarsiams apie nevaldomą situaciją Vakarų Balkanų regione ir brutalius žmogaus teisių pažeidimus, pirmieji siūlymai Jungtinėse Tautose (JT) įsteigti tarptautinį baudžiamąjį tribunolą buvo pateikti dar 1992 m. gegužės mėnesį¹¹. Praėjus metams, JT Saugumo Tarybos sprendimu, slapto balsavimo keliu, 1993 m. gegužės 25 d. nuspręsta įkurti TBTB¹², skirtą teisti asmenis už 1990 m. vykdytą genocidą, karo nusikaltimus ir nusikaltimus žmogiškumui buvusioje Jugoslavijos teritorijoje¹³. Nuo tribunolo veiklos pradžios baudžiamasis procesas buvo pradėtas prieš 161 asmenį, 151 asmuo stoji prieš teismą (likusieji mirė nesulaukę teismo, nusižudė arba buvo išteisinti), iš viso bausmės buvo skirtos 90 asmenų¹⁴.

Oficiali TBTB misija yra: „Atgrasyti būsimus nusikaltimus ir suteikti teisę į teisingumą tūkstančiams aukų ir jų šeimoms bei taip prisidėti prie tvarios taikos buvusioje Jugoslavijoje“¹⁵, tačiau literatūra pateikia gerokai platesnį tarptautinių tribunolų tikslų spektrą. Naujausi tyrimai klasifikuoja tribunolų tikslus išskirdami svarbiausius ir praktikoje dažniausiai pasiekiamus bei sunkiausiai įgyvendinamus. Pavyzdžiui, Stuart Ford analizės rezultatai rodo, kad tarptautiniai tribunolai lengviausiai pasiekia tokius tikslus, kurie suteikia mažiausią pridėtinę vertę pokario visuomenėms: bausmės skyrimas, patikimos istorinės atminties nustatymas, nusikaltimų pasmerkimas, tarptautinės teisės plėtra. Tačiau ilgalaikį ir reikšmingiausią teigiamą poveikį kuriantys tikslai (taikos ir saugumo atkūrimas bei išlaikymas, atgrasymas, nebaudžiamumo panaikinimas) praktikoje dažniausiai lieka neįgyvendinti¹⁶. Turint omenyje itin brangų tarptautinių tribunolų išlaikymą¹⁷ kritikai dvejoja, ar skiriamų lėšų ir kuriamos naudos santykis yra pakankamas jų kūrimui pagrįsti ir ar nebūtų vertingiau tribunolams skirtas lėšas investuoti į nacionalinius teismus, arba įvairesnes pereinamojo laikotarpio teisingumo priemones valstybių viduje¹⁸. Tribunolų pajėgumas įgyvendinti savo tikslus ir daryti teigiamą poveikį atkuriant taiką pokario visuomenėse tapo vienu aršiausių pereinamojo laikotarpio

¹⁰ Alma Zadic, „Transitional Justice in Former Yugoslavia The Influence of the ICTY on the Development of the Rule of Law in Bosnia and Herzegovina, Croatia, and Serbia.“ Daktaro disertacija, Vienos universitetas, 2017.

¹¹ Christopher Rudolph, „Constructing an atrocities regime: The politics of war crimes tribunals.” *International Organization*, 55.3, 2001, 655-691.

¹² UN Doc. S/RES/827, 1993 May 25, 1-3.

¹³ ICTY, About, <<https://www.icty.org/en/about>> [Žiūrėta 2020-05-15].

¹⁴ ICTY, Infographic: ICTY Facts & Figures <<https://www.icty.org/en/content/infographic-icty-facts-figures>> [Žiūrėta 2021-03-04].

¹⁵ ICTY, About.

¹⁶ Stuart Ford, „A Hierarchy of the Goals of International Criminal Courts“, *Minnesota Journal of International Law*, 27, 2018, 57-67.

¹⁷ Oficialiais duomenimis TBTB, tribunolo finansavimas metams paprastai siekia bent 180 mln. JAV dolerių. Apskaičiuota, kad TBTB išlaikymas nuo kainavo 2,3 mlrd. JAV dolerių. UN, ICTY, „*The Cost of Justice*“, <<https://www.icty.org/en/about/tribunal/the-cost-of-justice>> [Žiūrėta 2020-05-19]. Stuart Ford, „How leadership in international criminal law is shifting from the United States to Europe and Asia: an analysis of spending on and contributions to international criminal courts“. *Louis ULJ*, 55, 2010, 953-1000.

¹⁸ Ralph Zacklin, 281, David Wippman, „The costs of international justice“, *American Journal of International Law*, 100, 2006, 861-862; Dominic Raab, „Evaluating the ICTY and its completion strategy: efforts to achieve accountability for war crimes and their tribunals.“ *Journal of International Criminal Justice* 3.1, 2005, 82-84.

teisingumo studijų lauko kritikos objektų. Egzistuojančius tyrimus galima sugrupuoti į tris kategorijas: *tiriančius tribunolų poveikį aukoms, susitaikymui ir atgrasymui (nuo įvykių pasikartojimo)*.

Pirmoji autorių grupė kritikuoja tribunolus dėl per didelio susitelkimo į kaltinamuosius ir per mažo dėmesio aukoms bei liudytojams¹⁹. Žalos atlyginimas aukoms turėtų būti svarbiausias nacionalinių ir tarptautinių teismų tikslas, tačiau tyrimų duomenimis, tribunolai nepajėgia užtikrinti aukų teisės į restituciją²⁰, kompensaciją ir reabilitaciją²¹. Nepaisant to, kad tiek TBTB, tiek TBTR numatė mechanizmus įgalinančius aukų teisę į kompensaciją, kompensacijos aukoms taip pat nebuvo skirtos²². Situaciją bandyta spręsti 2004 m. įkuriant „Aukų patikos fondą“ (angl. *Victims Trust Fund*), tačiau nuo valstybių finansinės paramos priklausancio fondo kompensacijos buvo riboto dydžio ir nepajėgė suteikti kompensacijų visiems nukentėjusiesiems²³. Be to, smurtą ar seksualinę prievartą patyrusioms aukoms būtina ne tik finansinė parama, bet ir psichologinė pagalba ar fizinė reabilitacija, tačiau praktikoje ji suteikiama tik tuomet, kai kaltinamasis pripažįstamas kaltu²⁴. Žinant, kad vidutinė TBTB teismo trukmė yra 176 d. (neįtraukiant laiko skiriamo ikiteisminiams tyrimams, apeliacijų procesams, teismo pertraukoms ir kt.)²⁵, teisminis procesas nuo kaltinimų pareiškimo iki bausmės skyrimo dažniausiai trunka ne vienerius metus, taigi, kritinė parama aukoms suteikiama per vėlai. Taip pat kvestionuojama ir siaura tribunolų teisingumo samprata, kuri orientuota tik į kaltųjų paiešką ir proporcingos bausmės skyrimą. Pokalbiai su aukomis rodo, kad toks požiūris netenkina jų lūkesčių. Nusikaltimus išgyvenę asmenys teisingumą nebūtinai sieja tik su tarptautiniu teismu ar galimomis reparacijomis. Jiems taip pat svarbus baudžiamųjų teismų vykdymas prieš visus nuteistuosius (įtraukiant ne tik aukščiausio lygmens politinius pareigūnus), noras išgirsti viešą atsiprašymą, sužinoti nužudytų artimųjų kūnų buvimo vietas, užsitikrinti galimybę gyventi be baimės teismui pasibaigus, įgyti kokybišką išsilavinimą, grįžti į darbo rinką ir kt.²⁶

Antra, abejojama tarptautinių tribunolų poveikiu siekiant susitaikymo. Manoma, kad tribunolai susitaikymą skatina teikdami teisingumą aukoms, atskleisdami tiesą apie įvykdytus nusikaltimus ir individualizuodami bausmę²⁷. Tačiau Janine Natalya Clark atlikta analizė rodo, kad nors šios

¹⁹ Kristin Xueqin Wu, *Experiences that Count: A Comparative Study of the ICTY and SCSL in Shaping the Image of Justice*, *Utrecht Law Review*, 60, 2013, 60-77.

²⁰ Turto gražinimas buvusiam jo savininkui.

²¹ Anne-Marie De Brouwer, „Reparation to victims of sexual violence: Possibilities at the International Criminal Court and at the Trust Fund for Victims and their Families.“, *Leiden Journal of International Law*, 20, 2007, 207-237; Simon Robins, „Failing victims? The limits of transitional justice in addressing the needs of victims of violations.“ *Human Rights and International Legal Discourse*, 2017, 41-58.

²² Ten pat.

²³ Sam Garkawe, „Victims and the international criminal court: Three major issues.“ *International Criminal Law Review*, 3(4), 2003, 345-368.

²⁴ Anne-Marie De Brouwer.

²⁵ Stuart Ford, „Complexity and efficiency at international criminal courts“. *Emory International Law Review*, 29, 2014, 27.

²⁶ Janine Natalya Clark, „Judging the ICTY: has it Achieved its Objectives?“. *Southeast European and Black Sea Studies*, 9:1-2, 2009, 123-142; Eric Ed Stover, Harvey M. Weinstein. *My neighbor, my enemy: Justice and community in the aftermath of mass atrocity*. New York: Cambridge University Press, 2004, 323-342.

²⁷ Baudžiamojon atsakomybėn patraukiami ir teisiami konkretūs asmenys. J. N. Clark, 2009.

tribunolams priskiriamos užduotys yra svarbios ir gali prisidėti prie susitaikymo, TB TBJ nei vienos iš jų nepavyko iki galo įgyvendinti: įvykdytas teisingumas aukoms vis tiek atrodė nepakankamas ir pernelyg politizuotas (t. y., nutaikytas į konkrečias etnines grupes bei valstybes)²⁸; įrodyti karo faktai neįtikino vietinių, todėl regione ir toliau egzistuoja mažiausiai trys skirtingos praeities įvykių interpretacijos²⁹; dauguma nusikaltėlių išvengė atsakomybės, nes nubausta tik labai maža dalis tų, kurie vykdė žiaurumus karo metu³⁰. Eric Ed Stover ir Harvey M. Weinstein nuo 1999 m. iki 2003 m. atliko interviu su vietiniais, gyvenančiais buvusios Jugoslavijos ir Ruandos valstybėse. Tyrimu buvo norima išsiaiškinti, kokį poveikį nacionaliniai ir tarptautiniai teismai turi karą išgyvenusioms visuomenėms³¹. Autorių teigimu, teismai yra būtini kovojant su nebaudžiamumu, tačiau tiesioginis jų poveikis susitaikymui tyrimo metu nebuvo pastebėtas³². Viena svarbiausių to priežasčių – konflikte dalyvavusių valstybių nepasitikėjimas tribunolais³³. TB TBJ atveju galima paminėti bent keletą rezonansinių bylų, sukėlusią pasipiktinimą skirtingose Balkanų regiono valstybėse. Pavyzdžiui, Kroatija prieštaravo tribunolo sprendimui baudžiamojon atsakomybėn patraukti generolą Ante Gotovina, kuriam pateikti kaltinimai dėl nusikaltimų prieš serbus „Operacijos audra“ metu. Tribunolui jį išteisinus, pasipiktinimas apėmė Serbiją, kurioje ir taip gajį nuostata, kad tarptautiniuose teismuose baudžiami tik serbai³⁴. Tokią nuostatą sustiprino ir buvusio Kosovo ministro pirmininko Ramuš Haradinaj išteisinimas, kuriam pateikti kaltinimai dėl nusikaltimų prieš serbus vadovaujant Kosovo išlaisvinimo armijai (KLA)³⁵. Tendencija ginti savus taip pat išryškėjo išteisinus Jugoslavijos armijos generolą Momčilo Perišić, kuriam buvo pateikti kaltinimai dėl paramos Serbijos sukilėliams. Sprendimas buvo sveikinamas Serbijoje, tačiau juo nusivilta Bosnijoje ir Kroatijoje³⁶. Nepasitikėjimas tribunolu ir nuožmus pasipriešinimas jo sprendimams vis dėlto labiausiai pastebimas Serbijoje, kurios piliečiai tribunolą vertina kaip „Didžiausią pavojų nacionaliniam saugumui“³⁷. Neigiamas tarptautinių teismų poveikis susitaikymui pastebėtas ir Kosove, kada šalyje vykdytas liudininkų persekiojimas³⁸.

²⁸ Tyrimo metu atlikti interviu su Serbijos gyventojais ir Serbijos gyventojų nuomonių apklausų rezultatai rodo, kad vietiniai nepasitiki TB TBJ, nes dauguma teistų asmenų buvo serbai, nepaisant to, kad nusikaltimus vykdė ir kroatai bei bosniai. Taip pat kritikuojamas faktas, kad baudžiamos tik buvusios Jugoslavijos valstybės taip atleidžiant nuo atsakomybės NATO sąjungininkus.

²⁹ Serbai, bosniai ir kroatai vis dar laikosi savo įvykių interpretacijos ir neigia tribunolo priskirtą atsakomybę.

³⁰ Janine Natalya Clark, „The three Rs: retributive justice, restorative justice, and reconciliation.” *Contemporary Justice Review*, 11.4, 2008, 331-350.

³¹ Eric Ed Stover, Harvey M. Weinstein, 1-20.

³² Ten pat, 323-340.

³³ Roman David, 2017 cituota iš Eric Ed Stover, Harvey M. Weinstein. *My neighbor, my enemy: Justice and community in the aftermath of mass atrocity*. Cambridge University Press, 2004.

³⁴ Julian Borger, „War crimes convictions of two Croatian generals overturned“, *The Guardian*, 20102, <<https://www.theguardian.com/world/2012/nov/16/war-crimes-convictions-croat-generals-overturned>> [Žiūrėta 2021-03-04].

³⁵ Alma Zadic.

³⁶ Institute for War and Peace Reporting, Serbian Relief at Perisic Ruling, TRI Issue 778, 2013, <<https://www.refworld.org/docid/5135f5391a8d495.html>> [Žiūrėta 2021-05-08].

³⁷ Kristin Xueqin Wu, 62.

³⁸ Ten pat.

Trečia, tarptautinių tribunolų poveikis užtikrinant ilgalaikę nusikalstamumo prevenciją lieka neįrodytas. Nėra vieningos pozicijos dėl to, kiek stipriai tribunolai gali veikti nuteistųjų elgseną atgrasant juos nuo nusikaltimų bausmei pasibaigus, tačiau literatūra nuteikia skeptiškai. Viena vertus, atgrasymo efektą sumenkina trumpos tribunolų skiriamos laisvės atėmimo bausmės ir itin maža tikimybė atsidurti tribunolų akiratyje³⁹. Kita vertus, abejojama ar jie gali įgyvendinti atgrasymą neturint paramos nacionaliniu lygmeniu t.y. atgrasymas gali būti efektyvus tik tuomet, kai valstybės imsis reikiamų priemonių apsaugant aukas, bendradarbiaujant su tribunolu ir pripažįstant jo nuosprendžius kaltinamiesiems⁴⁰.

Atliktų tyrimų apžvalga rodo, kad beveik visos tribunolams priskiriamos funkcijos yra diskredituotos išskyrus vieną – *bausmių skyrimas kaltiesiems*. Išties, tribunolams pavyko nubausti aukščiausio rango pareigūnus, politinius ar karinius lyderius, tačiau įdomu, jog tolimesnė bausmės atlikimo eiga literatūroje nebenagrinėjama. Kas vyksta skirtinguose pasaulio kalėjimuose, kuriuose bausmes atlieka karo nusikaltėliai? Kokios rehabilitacijos programos jiems taikomos? Kas būna, kai pasibaigus bausmės atlikimo terminui nuteistieji grįžta atgal į regioną? Ar jie atsisako karo metu propaguotos ir etninę neapykantą skatinusios retorikos? Šie klausimai lyg šiol buvo ignoruoti tarptautinės ir akademinės bendruomenės, tačiau jie kritiškai svarbūs vertinant ilgalaikį tarptautinių teismų poveikį. Tarptautinių, kaip ir nacionalinių, teismų tikslas nėra ir negali būti tik bausmė savaime. Įkalinimo galutinis tikslas yra *nuteistųjų rehabilitacija* t.y. intervencinių veiksmų pasitelkimas siekiant padėti bausmę atlikusiam asmeniui grįžti į „normalią būseną“ visuomenėje taip, kad jis galėtų joje veikti sau ir jai priimtiniu būdu⁴¹. Rehabilitacijos reikšmę tribunolai pripažįsta ir sutinka, kad ji itin svarbi tarptautinėse rezonansinėse bylose, padeda atliepti platesnės visuomenės poreikius ir gali paspartinti susitaikymo procesą. Tad nenuostabu, kad be įsipareigojimų baudžiamojon atsakomybėn patraukti ir nuteisti prasižengusiuosius, tribunolai išreiškia ir siekį juos reabilituoti⁴².

TBTBJ savo veiklą oficialiai baigė 2017 m. ir tarptautinės bendruomenės yra vertinamas kaip sėkmės pavyzdžiu ateities tribunolams. Dėl šių priežasčių TBTBJ veikla dažnai akademikų pasirenkama kaip atvejo studija panašaus pobūdžio tyrimams, nes jo analizė leidžia įvertinti ne tik užbaigtus darbus, bet ir ilgalaikį tarptautinių teismų poveikį. Naujausiais duomenimis iš 90 asmenų, kuriuos TBTBJ pripažino kaltais, į laivę grįžo 60 asmenų, o iš jų net 56 asmenys (t.y. 93,3 proc.) buvo paleisti anksčiau laiko (Žr. Priedai: [Lentelė Nr. 1. TBTBJ nuteistų asmenų sąrašas](#)). TBTBJ praktika rodo, kad teisė išeiti į laisvę iki sueinant bausmės atlikimo terminui tribunolo nuteistiesiems suteikiama

³⁹ Julian Ku, Jide Nzelibe, „Do International Criminal Tribunals Deter or Exacerbate Humanitarian Atrocities.” *Washington University Law Review*, 84, No. 4, 2006, 777-834.

⁴⁰ Kenneth A. Rodman, „Darfur and the limits of legal deterrence.” *Human Rights Quarterly*, 2008, 529-560.

⁴¹ Gwen Robinson, Iain D. Crow, *Offender rehabilitation: Theory, research, and practice*. London: Sage, 2009, 1-33.

⁴² Ten pat.

tik tuo atveju, jei jie atliko du trečdalius bausmės laiko ir yra laikomi reabilituotais⁴³. Nepaisant to, pereinamojo laikotarpio teisingumo tyrimų lauke egzistuoja vakuumas – reabilitavimo aspektas praktiškai nenagrinėjamas. Beveik nėra tyrimų bandančių atskleisti, ar tribunolai įgyvendina nuteistųjų reabilitaciją ir, ar jie sėkmingai reintegruojasi į po konflikto atsigaunančias visuomenes.

Tyrimų lauke galima rasti vos keletą bandymų kalbėti šia tema. Barbora Hola, Jelena Subotić, Jessica M. Kelder, Joris van Wijk savo tyrimuose bandė suprasti, kokiais kriterijais remiantis TBTBJ nustato nuteistųjų reabilitacijos lygį svarstant ankstyvojo paleidimo galimybę. Jų atliktos analizės rodo, kad nėra vieningų kriterijų, kuriais remiantis būtų nustatomas asmens reabilitacijos lygis. Taip pat pastebima, kad tribunolai beveik visais atvejais tenkina ankstyvo paleidimo prašymus nepaisant fakto, kad absoliuti didžioji dalis nuteistųjų neigė, arba iš dalies neigė savo kaltę⁴⁴. Tai pirmieji, tačiau kritiškai svarbūs tyrimai kvestionuojantys TBTBJ dėmesį reabilitacijai. Tyrimų plėtojančių šią temą būtinumą grindžia ir didelio atgarsio sulaukę įvykiai, kada bausmes atlikę asmenys grįžę į regioną toliau aktyviai skleidžia nacionalistinę, šovinistę retoriką, kursto neapykantą ir pasinaudoję savo žinomumu aktyviai įsitraukia į valstybių politinę, socialinę sferas. Pavyzdžiui, Simo Zarić, kuris TBTBJ nuteistas už nusikaltimus žmoniškumui, įskaitant ir nežmonišką elgesį, kankinimus ir smurtą prieš civilius, buvo paleistas anksčiau laiko ir grįžęs tapo BiH miesto Bosanski Samac mero pavaduotoju⁴⁵, 2012 m. už karo nusikaltimus nuteistas Amir Kubura tapo Sarajevo universiteto politikos mokslų ir Gamtos matematikos fakulteto tarybos nariu⁴⁶, 2015 m. už nusikaltimus žmoniškumui (deportaciją, persekiojimą ir priverstinį Kroatų iškeldinimą iš Vojvodinos) nuteistas Vojislav Šešelį kartu su bendražygiais viešai sudegino Kroatijos vėliavą⁴⁷ tais pačiais metais vos grįžęs į laisvę artimas Slobodano Miloševićiaus bendražygis Nikola Šainović, nuteistas 18 metų kalėjimo už karo nusikaltimus ir nusikaltimus žmoniškumui, tapo Serbijos socialistų partijos (*angl. Socialist Party of Serbia*) valdybos nariu⁴⁸, 2017 m. už karo nusikaltimus ir nusikaltimus žmoniškumui (įskaitant civilių deportaciją, žudynes, persekiojimus, priverstinį perkėlimą) nuteistas generolas Vladimir

⁴³ Nejra Dzaferagic, „Bosnian Croat War Criminal Pleads for Early Release“, Balkan Insight, <<https://balkaninsight.com/2020/08/27/bosnian-croat-war-criminal-pleads-for-early-release/>> [Žiūrėta 2021-04-09].

⁴⁴ Barbora Hola, „Does Remorse Count? ICTY Convicts’ Reflections on Their Crimes in Early Release Decisions.“ *International Criminal Justice Review*, 28.4, 2018, 349-37; Jessica M. Kelder, Barbora Holá, Joris van Wijk. „Rehabilitation and early release of perpetrators of international crimes: A case study of the ICTY and ICTR.“ *International criminal law review*, 14.6, 2014, 1177-1203.

⁴⁵ Nejra Dzaferagic, „Freed War Crimes Convicts Become Public Servants in Bosnia“, Balkan Insight, 2021. <https://balkaninsight.com/2021/04/21/freed-war-crimes-convicts-become-public-servants-in-bosnia_trashed/> [Žiūrėta 2021-03-04].

⁴⁶ Vecernji (VL), „Optužen za ratni zločin, a sjedi u odboru fakulteta“, 2012, <<https://www.vecernji.ba/optuzen-za-ratni-zlocin-a-sjedi-u-odboru-fakulteta-440950>> [Žiūrėta 2021-03-04].

⁴⁷ Sven Milekic, „NEWS Seselj Flag-Burning Raises Croatia-Serbia Tensions“, Balkan Insight, 2015, <<https://balkaninsight.com/2015/04/02/seselj-s-flag-burning-raises-croatia-serbia-tensions/>> [Žiūrėta 2021-03-04].

⁴⁸ Marija Ristic, „Serbian Socialists Appoint War Criminal as Senior Official“, Balkaninsight, 2015. <<https://balkaninsight.com/2015/09/04/war-criminal-joins-serbia-s-ruling-party-board-09-04-2015/>> [Žiūrėta 2021-05-02].

Lazarevic pakviestas dėstyti Belgrado karo akademijoje⁴⁹, buvusi Serbų Respublikos prezidentė Biljana Plavšić pripažinusi kaltę dėl visų pateiktų kaltinimų 2018 m. gavo teisę į ankstyvą paleidimą, o vėliau teigė taip pasielgusi tik tam, kad galėtų greičiau grįžti į laisvę⁵⁰. Pateikti pavyzdžiai kelia klausimus, į kuriuos literatūra neturi atsakymų. Kaip tribunolai suvokia reabilitaciją? Galbūt šie pavyzdžiai rodo, kad reintegracija pavykusi, juk TBTBJ nuteistieji grįžta į visuomenę, kur jų padaryti nusikaltimai pateisinami, o jie priimami kaip herojai? Ar tarptautinių teismų mechanizmų pakanka sėkmingam reabilitacijos įgyvendinimui? Šių atsakymų ieškantys tyrimai gali reikšmingai papildyti pereinamojo laikotarpio teisingumo discipliną ir prisidėti prie pasaulinės diskusijos dėl tribunolų veiklos efektyvumo bei ilgalaikio poveikio. Be to, turint omenyje tai, kad TBTBJ vykdytas baudžiamasis procesas pasižymėjo stipriu emociniu krūviu, susilaukė didelio tarptautinės bendruomenės dėmesio ir pasmerkimo dėl švelnių bausmių skyrimo, nuteistųjų reabilitacijos sėkmė gali tapti vienu reikšmingiausių rodiklių galinčių įrodyti tribunolų galią ne tik reabilituojant, bet ir pagreitinant susitaikymo procesą. Išryškinius literatūroje pastebimą tyrimų analizuojančių tarptautinių kalinių reabilitacijos trūkumą ir aktualumą formuluojamas darbo **klausimas**: *Ar TBTBJ yra pajėgus įgyvendinti asmenų, pripažintų kaltais už masinius žmogaus teisių pažeidimus reabilitaciją?*

Apžvelgus pereinamojo laikotarpio teisingumo mechanizmus ir jų svarbą, trumpai susisteminus gausų tribunolų veiklą analizuojančių tyrimų lauką, išryškinius darbe keliamą klausimą, pasirinktos temos naujumą ir aktualumą, suponuojamas **darbo tikslas**: *įvertinti, kaip sėkmingai vykdoma TBTBJ kaltais pripažintų asmenų reabilitacija*. Tam, kad tikslas būtų pasiektas, **keliami trys uždaviniai**:

- 1) Pristatyti reabilitacijos sampratą, esminius ją išpildančius komponentus ir jos efektyvumą nulemiančius veiksnius;
- 2) Sukonstruoti tyrimo modelį, kuris leistų įvertinti, ar TBTBJ nuteistų asmenų reabilitacija įgyvendinama praktikoje ir surinkti reikiamą medžiagą. Uždaviniui įvykdyti iš viso buvo atlikta 20 pusiau struktūruotų ir 3 struktūruoti interviu anglų k. su Balkanų regione dirbančiais žmogaus teisių aktyvistais, karo aukomis, aukų asociacijų atstovais ir akademikais, kurie turi ekspertinių žinių apie TBTBJ kalinių reabilitaciją ir jų reintegracijos strategijas išėjus į laisvę. Taip pat remiamasi antrinių šaltinių analize (TBTBJ dokumentais, mokslininkų atliktais tyrimais ir publicistiniais straipsniais);
- 3) Remiantis teorine prieiga ir realių atvejų analize įvertinti, ar TBTBJ turimų mechanizmų pakanka sėkmingai nuteistųjų reabilitacijai įgyvendinti.

⁴⁹ Deutsche Welle, „Serbia: Convicted war criminal to teach at military academy”.

<https://www.dw.com/en/serbia-convicted-war-criminal-to-teach-at-military-academy/a-41056642> [Žiūrėta 2021-05-08].

⁵⁰ Barbara Matejic, „Culture of Denial: Why So Few War Criminals Feel Guilty“, Balkan Insight, 2020, <https://balkaninsight.com/2020/01/10/culture-of-denial-why-so-few-war-criminals-feel-guilty/> [Žiūrėta 2021-03-04].

1. Darbo teorinis pagrindas

Šioje dalyje pristatomas teorinis darbo pagrindas. Visų pirma, apžvelgiamas reabilitacijos tyrimų laukas ir jame vykstančios teorinės diskusijos. Antra, pateikiamas reabilitacijos sampratos apibrėžimas. Trečia, aptariami literatūroje pristatomi sėkmingą reabilitacijos įgyvendinimą lemiantys kriterijai.

Diskusijos apie nuteistųjų reabilitaciją siekia 18 a., tačiau dėmesys nuteistiesiems reikšmingai išaugo tik XX a. šeštajame dešimtmetyje (1968 m.) kartu su Karl Menninger knyga „Nusikaltimas baudžiant“ (angl. *The Crime of Punishment*)⁵¹. Autorius iškėlė idėją, jog ankstesnis baudžiamosios sistemos tikslas – paskirtos bausmės atlikimas – yra bevertis, jei neužtikrinama tolesnė nusikalstamo elgesio prevencija. Ši idėja paskatino revoliuciją nacionalinėse baudžiamosiose sistemose ir sulaukė didelio pritarimo penologijos disciplinoje. Psichoterapinis nuteistųjų gydymas imtas suvokti kaip viena svarbiausių nusikalstamumo prevencijos priemonių⁵².

Viena svarbiausių to priežasčių – požiūrio į nuteistuosius kaita. XX a. viduryje klasikinę tradiciją pakeitė pozityvistinė, kuri teigė, jog pažeidėjai yra tik pasyvios, nuo jų pačių nepriklausančių biologinių, psichologinių ir socialinių faktorių aukos⁵³. Jų elgsena dažnai iracionali, tačiau gali būti tikslingai koreguojama taikant kompleksinį gydymą, kitaip tariant, randant nusikalstamo polinkio priežastis ir jas pašalinant⁵⁴. Nors pozityvistinė tradicija ilgainiui keitėsi ir dabar iš dalies pripažįsta pažeidėjų atsakomybę, esminė prielaida išlieka – ekspertinės intervencinės priemonės yra būtinos šalinant nusikalstamą elgseną⁵⁵. Tačiau svarstymai dėl to, kokios priemonės neperžengia socialinių normų, žmogaus teisių ir gali būti naudojamos kalnimo įstaigose, reabilitacijos aspektą pavertė kontraversiškos diskusijos objektu. Bandymai kalnimo įstaigose sukurti efektyvias ir humaniškas reabilitacijos priemones reikalavo skirtingų disciplinų susivienijimo. Dėl šios priežasties reabilitacijos teorijos įtraukia teorinius elementus iš teisės, kriminologijos, psichoanalizės, etikos ir net filosofijos disciplinų⁵⁶. Nuteistųjų reabilitacijos teorijų klasikas Tonny Ward jas siūlo vadinti „hibridinėmis“, nes jos apima prielaidas apie skirtingus intervencinius modelius, terapinius gydymus, tikėtiną poveikį ir

⁵¹ Karl Menninger, „*The crime of punishment*“, 1968, Viking Press.

⁵² Mokslo kryptis analizuojanti bausmių politiką, metodus ir procesus, naudojamus baudžiant asmenis už nusikalstamą veiklą. Penologijos tyrimai apima bausmės pobūdį, tikslą ir veiksmingumą. Oxford Reference, <<https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110810105604477>>, [Žiūrėta 2021-01-15].

⁵³ XVIII a. vyravusi tradicija atsisakanti skirties tarp asmenų nesiimančių nusikalstamos veiklos ir ją vykdančių. Klasikinėje tradicijoje dėmesys nebuvo kreipiamas į skirtingos elgsenos motyvus, nes į abi kategorijas buvo žvelgiama kaip į racionalius ir savo veiksmus suvokiančius individus, todėl vadovautasi prielaida, kad nusikalstamą elgseną motyvuoja materialus ar moralinis pasitenkinimo poreikis, o kaltinamieji privalo prisiimti atsakomybę ir atsakyti už savo veiksmus. Gwen Robinson, Iain D. Crow.

⁵⁴ Sam Lewis, „Rehabilitation: Headline or footnote in the new penal policy?“, *The Journal of Community and Criminal Justice*, 52.2, 2005, 119-135.

⁵⁵ Gwen Robinson, Iain D. Crow.

⁵⁶ Ten pat.

įgyvendinimą⁵⁷. Todėl šiandien nuteistųjų reabilitacijos paradigma yra perpildyta skirtingais reabilitacijos apibrėžimais ir teorinėmis prielaidomis apie reabilitacijos reiškinių.

Blaškoma terminologinių ginčų ir empirinių tyrimų stokos, nuteistųjų reabilitacijos idėja patyrė reikšmingą nuosmukį XX a. aštuntajame dešimtmetyje įsitvirtinus Robert Martinson doktrinai „niekas neveikia“ (*angl. nothing works*)⁵⁸. Teigiamu reabilitacijos poveikiu iš naujo patikėta tada, kai mokslininkai pradėjo taikyti įrodymais grįstas (*angl. evidence-based*) ir personalizuotas reabilitacijos programas. Tai tokios programos, kurios atsižvelgia į individualias nuteistųjų savybes ir poreikius. Jos įvertina, kokių sąlygų reikia, kad siūlomos reabilitacijos priemonės veiktų ir padėtų nuteistajam greičiau reintegrotis į visuomenę atlikus bausmę. Personalizuotų programų taikymas atgaivino reabilitacijos discipliną. Mokslininkai pradėjo tikrinti reabilitacijos programas praktikoje ir naudoti tik mokslu grįstus duomenis apie jų efektyvumą, vykdymą ir priežiūrą. Tai ilgainiui leido pasiūlyti praktikoje veikiančias ir jau patikrintas reabilitacijos priemones. Reikšmingiausio dėmesio sulaukė „Rizikos-poreikio-reakcijos“ (*angl. Risk-Need-Responsivity Model, sutrump. RNR*)⁵⁹ ir „Gero gyvenimo modelio“ (*angl. Good Lives Model, sutrump. GLM*)⁶⁰ siūlomos priemonės. Abu modeliai nurodo, kaip galima tiksliai nustatyti kiekvieno pažeidėjo asmenines problemas (socialines, psichologines, fizines) ir pasiūlyti individualiai taikomas reabilitacijos priemones⁶¹.

Nuteistųjų reabilitacijos disciplina šiandien yra plačiai išvystyta, tačiau vis dar nėra sutariama, koks turėtų būti reabilitacijos apibrėžimas. Mokslininkų teigimu taip yra dėl dviejų priežasčių. Visų pirma, vis dar skirtingai žvelgiama į reabilitacijos įgyvendinimą laiko perspektyvoje. Pavyzdžiui,

⁵⁷ Fergus McNeill, „Four forms of ‘offender’ rehabilitation: Towards an interdisciplinary perspective.“ *Legal and Criminological Psychology*, 17.1, 2012, 18-36. Cituota iš: Tony Ward, Shadd Maruna. *Rehabilitation*. London: Routledge, 2007.

⁵⁸ Robert Martinson, kartu su kolegomis Dr Doug Lipton ir Judith Wilks 1968-1970 m. (Niujorko gubernatoriaus įsteigto specialiojo komiteto pavedimu) atliko tyrimą, skirtą ištirti reabilitacijos programų efektyvumą. Tyrėjų grupė peržiūrėjo anglų kalba parašytas ataskaitas, vertinančias reabilitacijos programų efektyvumą. Iš viso buvo peržiūrėta 231 ataskaita, apimanti intensyvios priežiūros, grupinės terapijos, psichoterapijos, profesinio ugdymo, švietimo metodus ir medicininės intervencijas. Atlikto tyrimo duomenimis, išskyrus keletą išimčių, reabilitacinės programos neturėjo pastebimo poveikio recidyvizmo mažinimui. R. Martinson straipsnis reikšmingai pakeitė požiūrį į reabilitacijos programas ir tapo atspirties tašku ne tik kuriant naujas, individualiai taikomas programas, bet ir orientuojantis į empiriškai grįstą jų veiksmingumo vertinimą. Robert Martinson, „What works?-Questions and answers about prison reform.“, *The public interest*, 35, 1974, 22.

⁵⁹ RNR modelis buvo pasiūlytas mokslininkų grupės Donald A. Andrews, James Bonta, J. Stephen Wormith 1990 m., Kanadoje. RNR veiksmingumas grindžiamas trimis principais: I. *Rizikos principas* (programos intensyvumas turi būti derinamas individualiai atsižvelgiant į asmens rizikos lygį t.y. intensyvesnė intervencija turėtų būti taikoma asmenims turintiems didelį recidyvizmo potencialą, o minimali intervencija žemo recidyvizmo potencialo asmenims); II. *Poreikio principas* (programa turi būti nukreipta tik į kriminogeninius veiksnius, kurie tiesiogiai susiję su nusikalstamu elgesiu); III. *Reakcijos principas* (programa turi būti pritaikyta prie nuteistojo mokymosi gebėjimų, asmeninių aplinkybių, pavyzdžiui, nuteistojo lytį, motyvaciją, taip pat kultūrinius veiksnius). Donald A. Andrews, James Bonta, J. Stephen Wormith. „The risk-need-responsivity (RNR) model: Does adding the good lives model contribute to effective crime prevention?“, *Criminal Justice and Behavior*, 38.7, 2011, 735-755.

⁶⁰ 2004 m. Tony Ward, reaguodamas į kritiką pateiktą RNR modeliui siūlo mažinti recidyvizmo mastą ne kuriant vis sudėtingesnes rizikos valdymo priemones ir strategijas, stiprinant nuteistojo socialines savybes ir kuriant geresnę gyvenimo kokybę (ugdant motyvaciją suteikiant galimybę siekti savo tikslų). Tony Ward, Mark Brown „The good lives model and conceptual issues in offender rehabilitation.“ *Psychology, Crime & Law* 10.3, 2004.: 243-257.

⁶¹ Russil Durrant, „Evolutionary psychology and the rehabilitation of offenders: Constraints and consequences.“ *Aggression and violent behavior*. 16.5, 2011, 444-452.

tarptautinėje teisėje, rehabilitacija suvokiama kaip bendrinis ar galutinis tikslas, todėl skiriama mažai dėmesio siūlymams kaip ją pasiekti⁶². Nacionalinėse sistemose atvirkščiai – rehabilitacija matoma kaip nuoseklaus proceso ir pasirinktų prevencinių priemonių rinkinys. Tai reiškia, kad rehabilitacijos priemonės turi būti taikomos sistemingai (visą bausmės atlikimo laiką), o jų poveikis privalo būti nuolat vertinamas⁶³. Antra, konsensuso paieškas apsunkina jau minėtas terminologinis ginčas. Rehabilitacijos literatūroje dažnai neatskiriamos ir sugretinamos tokios sąvokos kaip „reintegracija“, „perkėlimas“ (*angl. resettlement*), „sugrįžimas“ (*angl. re-entry*)⁶⁴. Nei viena jų nėra tapačios rehabilitacijai ir veikiausiai yra rehabilitacijos modelių sudedamoji dalis. Kita vertus, galima pastebėti, kad visi išvardinti „sinonimai“ nurodo į tam tikrą veiksmą, po kurio tarsi grįžtama „atgal“. Kalbant rehabilitacijos terminais, tai reiškia, kad pataisos įstaigose taikomos programos yra skirtos įgyvendinti asmenų *resocializaciją*. Todėl sutinkama, kad *rehabilitacija reiškia sėkmingą bausmę atlikusių asmenų reintegraciją į visuomenę, suteikiant jiems galimybę socialiai funkcionuoti sau ir visuomenei priimtiniu būdu*⁶⁵. Iš šios prieigos, kildinamas ir kertinis rehabilitacijos tikslas – *nusikalstamumo prevencija*⁶⁶. Kitaip tariant, skiriama bausmė turi būti nukreipta į nuteistų asmenų įgūdžių ugdymą tam, kad būtų maksimaliai sumažinta recidyvizmo rizika ateityje. Tikimasi, kad grįžę į laisvę reabilituoti asmenys nebesiims nusikalstamos veikos ir galės nevaržomai veikti visuomenės viduje nekeliant pavojaus sau ir kitiems jos nariams. Čia rehabilitacija tampa tarsi tarpininku, skirtu atkurti ryšį tarp nuteistojo ir visuomenės. Pastaroji finansiškai remia kalėjimų sistemą taip suteikdama galimybę nuteistiesiems pasitaisyti, o šie gali atgauti pasitikėjimą ir prarastas teises⁶⁷. Pasirinktas rehabilitacijos apibrėžimas nėra absoliutus ir mokslininkų gali būti formuluojamas skirtingai, tačiau literatūroje matoma aiški tendencija rehabilitaciją apibrėžti per du pagrindinius elementus, kurie išskiriami ir apibrėžime aukščiau:

- 1. Reintegracijos procesą** – intervencinius veiksmus (individualizuotas programas), kuriomis siekiama sumažinti kriminogeninius rizikos faktorius (*angl. criminogenic risk factors*) ir
- 2. Rezultatą** – asmens sėkminga reintegracija į visuomenę⁶⁸.

Remiantis literatūra, galima išskirti tris kriterijus lemiančius *pirmojo elemento (reintegracijos proceso)* efektyvumą: konstruktyvios rehabilitacijos programos, baudžiamosios sistemos centralizacija

⁶² Darbo empirinėje dalyje bus išsamiai pateiktos teiginį grindžiančios priežastys. Kol kas galima paminėti, kad viena svarbiausių yra ta, jog tarptautiniai kaliniai bausmę atlieka skirtingų šalių nacionalinėse kalnimo įstaigose, todėl, mokslininkų teigimu, atsakomybė už jų rehabilitaciją atitenka kalinius priimančioms valstybėms.

⁶³ Gwen Robinson, Iain D. Crow, 1-5.

⁶⁴ Ten pat.

⁶⁵ Barbora Hola, 2018, 352, cituota iš Anton M. Kalmthout, A. M., Ioan Durnescu, „European probation service system. A comparative overview“. *Probation in Europe*. Nijmegen, the Netherlands: Wolf Legal, 2008, 28.

⁶⁶ Antony Duff, Robert Alexander Duff. *Punishment, communication, and community*. USA: Oxford University Press, 2001.

⁶⁷ Sam Lewis, cituota iš Shadd Maruna, Thomas P. LeBel. „Welcome home-examining the reentry court concept from a strengths-based perspective.“ *Western Criminology Review*, 4, 2002, 91-107.

⁶⁸ Katie Smith, „Rehabilitation as a Sentencing Goal in International Criminal Justice.“, Research Project, *Center for International Criminal Justice*, Amsterdam, 2014, 1-12.

ir tyrimais grįstos intervencinės programos. Tinka Veldhuis teigimu, reabilitacijos *programos turi būti konstruktyvios* ir sudaromos taip pat, kaip ir politinės strategines programos. Tai reiškia, kad jose turi būti nurodyti aiškūs programos tikslai, instrumentai leidžiantys juos pasiekti ir norimas rezultatas (poveikis)⁶⁹. Prielaidą autorė grindžia Daniel H. Antonowicz ir Robert R. Ross atliktos kokybinės analizės duomenimis. Tyrimo rezultatai parodė, kad neseklios ir mokslo principais grįstos reabilitacijos programos gali sumažinti recidyvizmą⁷⁰. Kitaip tariant, reabilitacijos rezultatas priklauso nuo to, ar siūlomoje programoje aiškiai apibrėžiama kas yra reabilitacija, nustatoma kokiomis intervencinėmis priemonėmis galima ją pasiekti ir pasiūlomi kriterijai, leidžiantys įvertinti gautą rezultatą. Kuriant reabilitacijos programas daugiausia klausimų kyla dėl to, kokios konkrečios priemonės (korekcinės intervencijos) turėtų būti naudojamos. Literatūra paprastai siūlo įtraukti edukacines programas (raštingumo ir kalbos, matematikos, istorijos, pilietinio ugdymo mokymai ir kt.), profesinį mokymą, kognityvinę elgesio terapiją, fizinės treniruotes, socialinių įgūdžių ugdymą (pavyzdžiui, finansinio raštingumo mokymai) ir t.t. Mokslininkų teigimu, svarbiausia įtraukti tas priemones, kurios yra pagrįstos moksliniais tyrimais ir anksčiau išbandytos praktikoje⁷¹. Kitas svarbus kriterijus lemiantis reintegracijos programų efektyvumą yra *baudžiamosios sistemos centralizacija*. Tai reiškia, kad skirtingoms institucijoms turi būti priskiriama aiški atsakomybė deleguojant konkrečias funkcijas (reabilitacijos programų rengimas, įgyvendinimas ir stebėseną)⁷². Atsakomybių perdavimas centrinei valdžiai, kalėjimų departamentams ar probacijos tarnyboms reikalingas norint užtikrinti efektyvų priskirtų funkcijų vykdymą ir priežiūrą. Paskutinis kriterijus – *individualizuotos programos*. Tai reiškia, kad reabilitacijos programos turėtų būti pritaikytos atsižvelgiant į kiekvieno nuteistojo poreikius, motyvaciją ir ideologinius įsitikinimus⁷³. Reabilitacijos programų individualizacija sulaukė didelio pripažinimo 1990 m., mokslininkams pasiūlius taikyti RNR modelį. Modelio tikslas – įvertinti riziką (paskatas nusikalsti) ir ją neutralizuoti taikant tokias korekcines programas, kurios atsižvelgia į kiekvieno asmens asmenybės bruožus, motyvaciją, gebėjimus, įgūdžius ir poreikius⁷⁴. Pavyzdžiui, kuriant reabilitacijos programas ekstremistinių grupuočių nariams, būtina atsižvelgti į jų politinius motyvus, palaikomą ideologiją, šalį iš kurios yra kilę⁷⁵. Intervencinių

⁶⁹ Tyrime pateikiama reabilitacijos programų skirtų atgrasyti ir reintegruoti ekstremistinių grupuočių kalinius efektyvumo analizė. Tinka Veldhuis, „Designing rehabilitation and reintegration programmes for violent extremist offenders: A realist approach.“, International Centre for Counter-Terrorism, 2012, <<https://www.icct.nl/app/uploads/2015/05/ICCT-Veldhuis-Designing-Rehabilitation-Reintegration-Programmes-March-2012.pdf>> [Žiūrėta 2021-03-16].

⁷⁰ Tinka Veldhuis, cituota iš Daniel H. Antonowicz, Robert R. Ross, „Essential components of successful rehabilitation programs for offenders“. *International Journal of Offender and Comparative Criminology*, 38 (2), 1994, 97–104.

⁷¹ Ten pat, 9-10; Sam Lewis, 129.

⁷² Ten pat, 11.

⁷³ Tinka Veldhuis, 11.

⁷⁴ Rūta Vaičiūnienė, Vaidas Viršilas. „Laisvės atėmimo vietose taikomų socialinės reabilitacijos priemonių sistemos analizė, probleminiai taikymo aspektai.“, Mokslo studija, *Lietuvos teisės institutas*, 2017, 9, cituota iš Donald. A. Andrews, Bonta J., Wormit J. S. “The Risk-Need-Responsivity (RNR) Model. Does Adding the Good Lives Model Contribute to Effective Crime Prevention?“, *Criminal Justice and Behavior*, 2011, 7(38), 738.

⁷⁵ Tinka Veldhuis, 11.

programų individualizacija taip pat reikalauja numatyti į kokią socialinę aplinką nuteistasis grįš pasibaigus bausmės atlikimo laikui. Jei bendruomenė nepriims „reabilituoto pažeidėjo“ kaip visateisio nario, iškyla recidyvizmo rizika. Jai sumažinti, paprastai siūloma bendradarbiauti su vietos bendruomenėmis skatinant priimti į laisvę išėjusį asmenį ir atsisakyti stigmatizacijos⁷⁶.

Antrasis elementas (reabilitacijos rezultatas) siejamas su nuteistojo gebėjimu funkcionuoti visuomenėje jai priimtinu būdu. Tarptautinių kalinių atveju, sėkmingai reintegracijai itin svarbu, kad nuteistojo reintegracijos strategijos tenkintų ne tik plačiosios visuomenės, bet ir karo aukų poreikius. Mokslininkų nuomone, karo išsekintose visuomenėse itin svarbu, kad nuteistasis *prisiimtų atsakomybę už padarytus nusikaltimus ir demonstruotų gailestį (angl. remorse)*⁷⁷. Atsakomybės prisiėmimas šiuo atveju reiškia, kad asmuo pripažįsta jam teismo priskirtus kaltinimus, jų neneigia, nesiekia sumenkinti jų masto ir pateisinti⁷⁸. Visiškos atsakomybės prisiėmimas skambėtų taip: „Aš tai padariau – būtent tai, kas nurodyta oficialiuose įrašuose“⁷⁹. Jei nusikaltimai neigiami, arba juos bandoma pateisinti remiantis susiklosčiusiomis aplinkybėmis, susitaikymas sunkiai pasiekiamas, nes tokia elgsena nepatenkina aukos poreikių ir, priešingai, gali iššaukti neapykantą. Kita svarbi susitaikymo sąlyga – gailejimas. Pastarasis gali būti apibūdintas kaip „Kankinanti emocija, kylanti prisiimant asmeninę atsakomybę už žalą padarytą kitam asmeniui“. Gailestį demonstruojantis žmogus gali norėti, kad nusikaltimo aktas nebūtų įvykęs ir siekti atlyginti padarytą skriaudą aukai⁸⁰. Kitaip tariant, tiek atsakomybės pripažinimas, tiek gailejimas gali būti vertinami kaip teigiami požymiai, nurodantys pavykusią pažeidėjo reabilitaciją ir yra reikalingi susitaikymui bei reintegracijai.

Reabilitacijos apibrėžimas, įtraukiantis reintegracijos procesą ir rezultatą dominuoja naujausiuose straipsniuose, kurių tiriamasis objektas yra nuteistųjų už tarptautinės baudžiamosios teisės reabilitacija. Pavyzdžiui, tokia reabilitacijos prieiga aptinkama B. Hola (2018 m.)⁸¹, Katie Smith (2014 m.)⁸², Andrei Muraru (2020 m.)⁸³ darbuose. Be to, reintegracijos proceso ir rezultato, kaip kertinių reabilitacijos apibrėžimą išpildančių elementų svarba atitinka „Reabilitacijos idealą“⁸⁴ t.y. kertinę reabilitacijos idėją, kad terapinės (gydomosios) priemonės turi būti sukurtos bei vykdomos taip, kad: „Veiktų nuteistojo elgesį siekiant jo paties laimės, sveikatos, pasitenkinimo ir kartu platesnių visuomenės interesų“⁸⁵. Atsižvelgiant į tai, kad pasiūlytas reabilitacijos apibrėžimas, apimantis

⁷⁶ Ten pat, 12-13.

⁷⁷ Barbora Holá, 2018.

⁷⁸ Barbora Holá, 2018, cituota iš Jayson Ware, Ruth E. Mann, „How should “acceptance of responsibility” be addressed in sexual offending treatment programs? *Aggression and Violent Behavior*, 17, 2012, 279–288.

⁷⁹ Ten pat.

⁸⁰ Barbora Holá, 2018, cituota iš Michael Proeve, Steven Tudor. *Remorse: Psychological and jurisprudential perspectives*. New York: Routledge, 2016.

⁸¹ Barbora Holá, 2018.

⁸² Katie Smith.

⁸³ Andrei Muraru, „Outrageous Rehabilitations: Justice and Memory in the Attempts to Restore the War Criminals.” *Holocaust. Studii și cercetări*, 12.13, 2020, 327-364.

⁸⁴ Francis A. Allen, „Criminal justice, legal values and the rehabilitative ideal.” *J. Crim. L. & Criminology* 50, 1959, 226.

⁸⁵ Ten pat.

reintegracijos procesą ir rezultatą, yra aktualus ir naudojamas šiuolaikiniuose mokslininkų tyrimuose, neprieštaruja literatūroje įsigalėjusiai reabilitacijos tikslo ir reabilitacijos idealo sampratai, galima teigti, kad jis yra pagrįstas naudoti šiame darbe.

Apibendrinant, reabilitacijai svarbus ne tik procesas (intervencinės priemonės taikomos bausmės atlikimo metu), bet ir galutinis rezultatas – sėkminga reintegracija. Svarbiausi bruožai, nurodantys, kad reabilitacija pavyko yra bausmę atliekančio/atlikusio asmens atsakomybės prisiėmimas už padarytus nusikaltimus ir gailėjimasis. Reabilitacijos sėkmės sąlygos yra nuolatinės mokslinės diskusijos dalis, tačiau manoma, kad reabilitaciją padeda įgyvendinti: konstruktyvios ir mokslu grįstos reabilitacijos programos (nurodančios aiškius tikslus, priemonės leidžiančias juos pasiekti ir norimą rezultatą), centralizuota baudžiamosios sistemos struktūra su aiškiu institucijų atsakomybių pasidalijimu ir į kiekvieno asmens poreikius bei galimybes orientuotos reabilitacijos programos. Taip pat pageidautina, kad individualizuotos programos numatytų iššūkius, su kuriais asmuo susiduria išėjęs į laisvę ir ieškotų būdų kaip juos sušvelninti.

2. Metodologija

Šioje dalyje pristatoma darbo metodologija. Pateikiamos tyrime naudotos empirinių duomenų rinkimo technikos ir išsamiai aprašomi tyrimo žingsniai: respondentų atranka, klausimų sąrašo sudarymas, surinkti duomenys ir jų analizės eiga. Skyriaus pabaigoje atskleidžiami tyrimo iššūkiai ir trūkumai.

Siekiant įgyvendinti darbo tikslą ir įvertinti, kaip vykdoma TBTBJ kaltais pripažintų asmenų reabilitacija, 2021 m. sausio – gegužės mėn. buvo atlikta kokybinė atvejo studija. Tyrimo metu vertinta:

1. Kaip tarptautinių kalinių reabilitacijos efektyvumą vertina ir kokius jai lūkesčius kelia vietos žmogaus teisių ekspertai bei karo aukų asociacijų atstovai, gyvenantys/dirbantys buvusioje Jugoslavijos teritorijoje ir turintys žinių apie į regioną grįžtančius nuteistuosius;
2. Ar TBTBJ užtikrino sėkmingam reabilitacijos įgyvendinimui reikalingus kriterijus.

Kokybinių duomenų rinkimo technikos apėmė: interviu ir antrinių šaltinių (oficialių dokumentų, publicistinių straipsnių, respondentų pateikto dar nepublikuoto tyrimo rezultatų⁸⁶) analizę. Kokybiniai tyrimai leidžia surinkti ir sistemiškai analizuoti aprašomuosius duomenis – žmonių pateiktą žodinę ir rašytinę medžiagą⁸⁷. Viena dažniausiai naudojamų kokybinių tyrimų strategijų yra interviu. Dėl pasaulinės COVID-19 pandemijos, visi interviu buvo atlikti anglų kalba, nuotoliniu būdu, naudojant

⁸⁶ Youth Initiative for Human Rights (YIHR), „*War Criminals in Public Life*“. Respondentų pateikta rengimo procese ir neišpublikuota analizė. Šiame darbe ja buvo remtasi gavus respondentų sutikimą.

⁸⁷ Steven J. Taylor, Robert Bogdan, Marjorie De Vault. *Introduction to qualitative research methods: A guidebook and resource*. John Wiley & Sons, 2015, 7.

platformą „Zoom“. Siekiant gauti pirminę, išsamią ir aktualią informaciją apie tai, ar grįžę į laisvę nuteistieji sėkmingai reintegruojasi į karą išgyvenusias visuomenes, nuspręsta pasitelkti struktūruotų ir pusiau struktūruotų interviu metodus. Pusiau struktūruotų interviu metodas suteikia tyrėjui galimybę užduoti vienodus klausimus visiems tyrimo dalyviams ir, atsižvelgiant į kontekstą bei skirtingą pokalbio eigą, nukrypti nuo klausimų sąrašo. Tokių interviu metu leidžiama praplėsti diskutuojamą temą pateikiant papildomus klausimus ar paprašant respondento patikslinti atsakymus. Taip sukuriama mažiau formali aplinka leidžianti tyrėjui surinkti reikiamą informaciją ir kartu atskleisti skirtingą respondentų patirtį, nuomonę pateiktais klausimais⁸⁸. Tyrimo eigoje, keturi respondentai atsisakė dalyvauti pokalbyje, tačiau sutiko atsakymus į klausimus pateikti raštu, todėl į tyrimą buvo įtrauktas struktūruoto interviu metodas. Visų respondentų buvo prašoma paaiškinti, kaip jie supranta asmenų, nuteistų už karo nusikaltimus reabilitaciją, kaip ši reabilitacija yra vykdoma dabar, kokių reintegracijos strategijų imasi į regioną grįžę nuteistieji, kokias problemas tai sukelia konfliktą išgyvenusiai visuomenei. Išsamus klausimų sąrašas pateiktas žemiau (2 tyrimo proceso žingsnis).

2.1. Tyrimo proceso žingsniai

2.1.1 Respondentų atranka

Nuteistųjų reabilitacijos tema reikalauja ekspertinių žinių apie reabilitacijos sąvoką ir jos taikymą praktikoje, todėl vykdant atranką buvo ieškoma respondentų, kurie a) dirba ir/ar gyvena Balkanų regione; b) turi ekspertinių žinių apie pereinamojo laikotarpio teisingumo procesus Balkanų regione; c) yra pateikę savo nuomonę, ar kitaip prisidėję prie diskusijos apie buvusių karo nusikaltėlių grįžimą į regioną (davė interviu žiniasklaidai, dalyvavo rengiant/rengė ataskaitas panašia tema, rašė publicistinius ar mokslinius straipsnius ir pan.). Su respondentais buvo susiekama elektroniniu paštu, pateikiama informacija apie tyrimą kartu su preliminariu klausimų sąrašu ir paprašoma dalyvauti interviu nuotoliniu būdu. Tyrimo eigoje pasitelkta ir „sniego gniūžtės“ technika⁸⁹ leidusi kiekvienam respondentui rekomenduoti kitus ekspertus, galinčius pateikti tyrimui aktualias įžvalgas.

2.1.2 Klausimų sąrašo sudarymas

Prieš sudarant tikslinių klausimų sąrašą buvo išsamiai susipažinta su reabilitacijos teorine samprata, TBTBJ veikla, TBTBJ nuteistų ir į laisvę grįžusių asmenų skaičiumi bei sudarytas jų sąrašas (Žr. Priedai: [Lentelė Nr. 1. TBTBJ nuteistų asmenų sąrašas](#)), atviros prieigos šaltiniuose

⁸⁸ Clare Choak, „Asking questions, Interviews and evaluations“. Kn. Simon Bradford, Fin Cullen, *Research and research methods for youth practitioners*. London: Routledge, 2012.

⁸⁹ Tai technika, kurios metu tyrime dalyvaujantys respondentai padeda tyrėjui nustatyti kitus respondentes, atitinkančius tyrime apibrėžtą charakteristiką. Patric Biernacki, Dan Waldorf, „Snowball sampling: Problems and techniques of chain referral sampling.“ *Sociological methods & research*, 10(2), 1981, 141-163.

(žiniasklaidoje, socialiniuose tinkluose) ieškota informacijos apie aktyviausiai politiniame ir socialiniame gyvenime dalyvaujančių nuteistųjų veiklą. Atlikus pirminius žingsnius skirtus susipažinti su tyrimo lauku, buvo pastebėta, kad dažnai į regioną grįžę tribunolo nuteistieji aktyviai veikia politikoje, visuomeniniame gyvenime (pavyzdžiui, tampa garbės svečiai valstybinių švenčių metu, rašo knygas diskredituojančias TBTH ir neigiančias jų kaltę, įsitvirtina viešojo sektoriaus vadovaujamuose postuose). Reabilitacijos apibrėžimas nurodo, jog bausmę atlikę asmenys turi „socialiai funkcionuoti sau ir visuomenei priimtinu būdu“, todėl klausimai buvo sudaromi taip, kad atskleistų respondentų reabilitacijos sampratą, suteiktų daugiau žinių apie grįžusiųjų gyvenimą ir tai, ar jų reintegracija vertinama kaip sėkminga/pavykusi. *Respondentams pateiktų klausimų sąrašas*⁹⁰:

1. Kaip apibrėžtumėte reabilitaciją tarptautinėje baudžiamojoje teisėje? Kaip idealiai ji turėtų atrodyti ir ką turėtų įtraukti kalbant apie tarptautinius karo nusikaltėlius?
2. Ar manote, kad tarptautinės baudžiamosios teisės reabilitacijos mechanizmas veikia? Kokios yra pagrindinės priežastys, kodėl taip/ne?
3. Ar kaltais pripažinti karo nusikaltėliai dalyvauja Balkanų viešajame gyvenime? Jei taip, kaip aktyviai? Ar galėtumėte įvardyti kokių nors žymių pavyzdžių savo šalyje/kitose Balkanų šalyse?
4. Kokios yra jų dalyvavimo pasekmės/padariniai?
5. Ar vyriausybės pritaria/palaiko karo nusikaltėlius? Jei taip, kaip? Jei ne, Jūsų nuomone, kokios to priežastys?
6. Kaip plačioji visuomenė reaguoja į karo nusikaltėlių dalyvavimą viešajame/politiniame gyvenime?
7. Ar Balkanų šalyse yra specialių teisės aktų, draudžiančių jiems atlikti valstybės tarnautojo ar viešojo administravimo funkcijas?
8. Kaip manote, kokių veiksmų galima imtis nacionaliniu lygmeniu (pavyzdžiui.: vyriausybė, visuomenė), siekiant užkirsti kelią žalingam jų dalyvavimo poveikiui?
9. Kaip manote, kokių veiksmų galima imtis tarptautiniu lygmeniu (pavyzdžiui.: TBTH, ES ir kt.), siekiant užkirsti kelią žalingam jų dalyvavimo poveikiui?

Pirmu klausimu siekta atskleisti, kaip respondentai supranta reabilitacijos reiškinį ir kokius bruožus bei elementus jam priskiria. Antras klausimas skirtas išsiaiškinti, ar respondentai palankiai vertina turimus tarptautinės teisės mechanizmus ir ar mato jų trūkumus. Trečio ir ketvirto klausimų paskirtis yra identifikuoti konkrečius, vietiniams labiausiai žinomus TBTH nuteistuosius ir tai, kokias reintegracijos strategijas (veiklas) jie renkasi. Dažniausiai ekspertų minėti atvejai analizėje bus

⁹⁰ Klausimų sąrašas anglų ir lietuvių kalbomis: Žr. Priedai: [Lentelė Nr. 2. Respondentams pateiktų klausimų sąrašas \(lietuvių ir anglų k.\)](#).

pasitelkti kaip iliustratyvūs pavyzdžiai. Ketvirtas, penktas, šeštas ir septintas klausimai itin reikšmingi analizei. Jų tikslas – nustatyti, kaip respondentai vertina nuteistuosius ir jų resocializacijos strategijas. Jie taip pat leidžia suprasti socialinį kontekstą, kuriame bando įsitvirtinti grįžę nuteistieji ir generuoti prielaidas apie tai, kaip nuteistieji priimami skirtingose Balkanų regiono valstybėse, kokios sąlygos trukdo/padeda jų reabilitacijai. Aštunto ir devinto klausimų tikslas buvo atskleisti respondentų, kaip savo srities profesionalų, ekspertines žinias apie sprendimus, galinčius padėti pasiekti geresnį TBTBJ nuteistųjų reabilitacijos rezultatą. Atsakymai į šiuos klausimus svarbūs ir svarstymuose dėl to, ar tarptautinė teisė iš esmės turi potencialą bei reikiamus įrankius reabilituoti karo nusikaltėlius, ar reabilitacijos uždavinys vis dėlto turėtų būti perduotas valstybėms, į kurias grįžtama atlikus bausmę.

2.1.3 Duomenys

Tyrimo metu kvietimai dalyvauti interviu buvo išsiųsti 46 ekspertams, iš viso pavyko apklausti 23 respondentus (trys atsakymus pateikė raštu, likusieji dalyvavo pusiau struktūruotame interviu). Kadangi tyrimo metu surinkti interviu bus panaudoti kaip kito, platesnio mokslinio tyrimo dalis apie TBTBJ nuteistųjų už karo nusikaltimus grįžimą į regioną (analizuojami paskiri nuteistieji, jų veiklą grįžus, siekiant sukonstruoti tipinius šių portretus), dalis interviu buvo atlikti kartu su šio darbo vadove Dr. Lina Strupinskiene. Interviu metu buvo klausama ir papildomų, platesniam tyrimui aktualių klausimų, kurie šiame magistro darbe nepanaudoti. Interviu trukmė priklausė nuo respondentų atsakymų išsamumo, tačiau paprastai jie trukdavo nuo 45 min. iki 1 val. Visiems respondentams buvo suteikta teisė į anonimiškumą, tačiau nei vienas neprieštaravo, kad jų tapatybė būtų atsikleista šiame darbe ar tolesnėse planuojamose publikacijose šia tema. Interviu buvo atliekami anglų kalba, su respondentų sutikimu įrašomas vaizdas ir garsas.

Respondentai, buvo suskirstyti į tris kategorijas: Žmogaus teisių aktyvistai dirbantys pereinamojo laikotarpio teisingumo srityje; Karo aukos/aukų asociacijų atstovai; Mokslininkai, nagrinėjantys susitaikymo ir pereinamojo laikotarpio teisingumo problematiką. Kategorijos respondentams buvo priskiriamos atsižvelgiant į jų profesinę ir/ar (aukų atveju) asmeninę patirtis (Žr. *Priedai: Lentelė Nr. 3 „Respondentai“*). Respondentų amžius it lytis tyrimui nebuvo svarbūs, nes tyrimu siekta išgauti jų ekspertines žinias. Siekiant pastebėti grįžusių į laisvę nuteistųjų reintegracijos skirtumus ir panašumus skirtingose šalyse, buvo stengiamasi į tyrimą įtraukti bent po du respondentus iš kare dalyvavusių valstybių: BiH, Kosovo, Kroatijos, Šiaurės Makedonijos ir Serbijos (Žr. *Priedai: Lentelė Nr. 3 „Respondentai“*).

Žmogaus teisių aktyvistai – tai didžiausia respondentų grupė, kuriai priskirta penkiolika apklaustų ekspertų. Tyrime dalyvavo penki organizacijos „Jaunimo iniciatyva už žmogaus teises“ (*angl. Youth Initiative for Human Rights (YIHR)*) atstovai: organizacijos vadovas Serbijoje Ivan Đurić ir vadovė Juodkalnijoje Aleksandra Vukčević taip pat programų koordinatoriai Marko Milosavljević

(Serbijoje), Branka Vierda (Kroatijoje), Fuad Avdagić (BiH), Trina Binaku (Kosove). Tai viena reikšmingiausių regioninių organizacijų, prisidedančių prie tvarios taikos kūrimo ir žmogaus teisių apsaugos Balkanų regione. Organizacija veikia BiH, Juodkalnijoje, Kosove, Kroatijoje ir Serbijoje, todėl į tyrimą norėta įtraukti bent po vieną organizacijos atstovą iš kiekvienos šalies. Šį tikslą pavyko pasiekti – BiH, Kosovo, Kroatijos ir Serbijos atstovai sutiko duoti interviu, o Juodkalnijos atstovė pateikė atsakymus į klausimus raštu. Kiti tyrime dalyvavę respondentai: „Makedonijos tarptautinio bendradarbiavimo centro“ (*angl. The Macedonian Centre for International Cooperation (MCIC)*) vadovas – Aleksandar Krzalovski, Kosovo „Humanitarinės teisės centro“ (*angl. Humanitarian Law Centre (HLC)*) vadovas – Bekim Blakaj; Serbijos HLC įkūrėja ir vadovė, 2005 m. Nobelio taikos premijos nominantė – Sonja Biserko bei komiteto programos vadovė – Jelena Krstić; Documenta – susitaikymo su praeitimi centro (*angl. Documenta – Center for Dealing with the Past*) įkūrėja ir vadovė, alternatyvios Nobelio premijos laureatė 1998 m. – Vesna Teršelić⁹¹; BiH Pokario tyrimų centro (*angl. Post-Conflict Research Center (PCRC)*) vadovė – Velma Šarić; Balkanų tiriamųjų analizių tinklo (*angl. Balkan Investigative Reporting Network (BIRN)*) žurnalistė – Anja Vladislavljević; Serbijos Humanitarinės teisės centro įkūrėja ir vadovė, 2018 m. Nobelio taikos premijos nominantė – Nataša Kandić; Šiaurės Makedonijos pirmosios pasaulyje vaikų ambasados „Medjashi“ (*angl. First childrens Embassy in the World Medjashi*) narė ir aktyvistė – Ana Bitoljanu.

Karo aukos/aukų asociacijų atstovai – antra pagal dydį respondentų grupė, kuriai priskirti penki informantai: BiH „Liudininkų ir genocido aukų asociacijos“ (*angl. Association of Witnesses and Victims of Genocide*) įkūrėjas ir vadovas, buvęs koncentracijos stovyklos kalinys – Satko Mujagić; BiH Asociacijos „Ateities tiltai“ (*angl. Bridges for the Future Association*) įkūrėjas, buvęs koncentracijos stovyklos kalinys – Sudbin Musić; Moterų nukentėjusių nuo karo centro – ROSA (*angl. Centre for Women War Victims – ROSA*) įkūrėja – Nela Pamuković; Genocido aukų ir liudininkų asociacijos (*angl. Association of Genocide Victims and Witnesses*) vadovas – Murat Tahirović, Srebrenicos memorialinio centro (*angl. Srebrenica Memorial Center*) aktyvistė ir liudininkė, išgyvenusi Srebrenicos genocidą – Aalamasa Salihović.

Akademikai – mažiausios imties respondentų grupė, į kurią pavyko įtraukti tris respondentus: Vrije universiteto Amsterdame mokslininkę B. Hola, kuri viena pirmųjų atkreipė dėmesį į tarptautinių kalinių reabilitacijos tyrimų trūkumą ir nuo 2014 m. sistemingai analizuoja tarptautinių baudžiamųjų tribunolų bausmių skyrimo, ankstyvo paleidimo ir reabilitacijos praktikas; Belgrado universiteto psichologijos profesorių Žarko Korać, kuris taip pat nuo 2001 m. iki 2021 m. buvo Serbijos parlamento narys (opozicinės Serbijos Liberalų demokratų partijos sudėtyje); Jungtinės Karalystės (Šiaurės Airijos) Ulster universiteto mokslininkę Priyamvada Yarnell, kuri 2021 m. atliko kokybinį tyrimą apie TBTBJ praktiką sprendžiant dėl nuteistųjų teisės išeiti į laisvę iki sueinant bausmės atlikimo

⁹¹ Alternatyvios Nobelio premijos skiriamos nuo 1980-ųjų už pasiekimus aplinkosaugos srityje, socialinės neteisybės mažinimą ir kovą už žmogaus teises.

terminui⁹². Tai, kad pavyko pakalbinti tik tris mokslininkus nestebina, kadangi tyrimo tema akademinėje literatūroje beveik netyrinėta. Nepaisant to, respondentai suteikė reikšmingos faktinės informacijos kuri darbe naudojama kaip papildoma informacija, bei padėjo indikuoti kitus galimus respondentus.

2.1.4 Analizės eiga:

- 1) Išskiriami dažniausiai respondentų minėti buvę TB TBJ nuteistieji, jų veiksmai siekiant reintegracijos į visuomenę ir tai, kaip juos vertina respondentai bei vietiniai skirtingose Vakarų Balkanų valstybėse;
- 2) Nustatoma, kaip skirtingos respondentų kategorijos (žmogaus teisių aktyvistai ir karo aukos/aukų asociacijos atstovai) supranta reabilitacijos reiškinį ir kokius bruožus/elementus jam priskiria;
- 3) Remiantis teorine darbo dalimi, antrinais šaltiniais ir atliktų interviu medžiaga nustatoma, ar TB TBJ išpildo kriterijus, reikalingus sėkmingai nuteistųjų reabilitacijai t.y. ar TB TBJ turi konstruktyvias reabilitacijos programas, ar taiko jas atsižvelgiant į kiekvieną asmenį individualiai, užtikrina centralizuotą baudžiamosios sistemos struktūrą.
- 4) Pateikiamos išvados.

2.1.5 Tyrimo iššūkiai ir trūkumai

Tyrimo eigą ir analizę apsunkino tai, kad didelė dalis tyrimui svarbių respondentų neatsakė į kvietimą dalyvauti interviu arba atsisakė dalyvauti. Mažą atsakiusių skaičių galima paaiškinti tai, kad analizuojama tema išlieka jautriu diskusiniu objektu ir reikalauja specifinių ekspertinių žinių ne tik apie nuteistųjų reabilitaciją šalyje kurioje dirba respondentas ar Balkanų regione, bet ir apie tarptautinės teisės mechanizmus. Situaciją taip pat gali paaiškinti tai, kad tokia tema kalbėti būtų lengviau gimtąja kalba ir bendraujant su tyrėju ne nuotoliniu būdu, o susitinkant fiziškai. Sukurti ryšį su respondentais ir juos įkalbinti dalyvauti tyrime būtų lengviau atliekant lauko tyrimą, tačiau dėl COVID-19 pandemijos tai nebuvo įmanoma. Kita vertus, atliktų interviu imtis ir ekspertinės respondentų žinios leido surinkti didelį kiekį reikšmingų, aktualių ir pirminių duomenų analizuojama tema bei išpildyti tyrimo tikslą.

Daugumos respondentų anglų kalba buvo aiški ir suprantama, tačiau dėl interneto trikdžio buvo atveju, kada nebuvo galima suprasti ar išgirsti respondentų sakinių, žodžių. Nors tokių atvejų buvo itin mažai, išlieka tikimybė, kad interviu transkriptuose gali būti neužfiksuotų žodžių ar sakinių. Murat Tahirović atsakymus pateikė raštu bosnių kalba, kitų respondentų citatos buvo verčiamos iš anglų

⁹² Priyamvada Yarnell, „Relativising Atrocity Crimes: The Message of Unconditional Early Release of Perpetrators Convicted by the ICTY (1998–2018).“ *International Criminal Law Review*, 21.1, 2021, 67-96.

kalbos į lietuvių kalbą laikantis vertimo principų ir vengiant bet kokio citatų iškreipimo. Nors išlieka citatų netikslumo tikimybė, būtina pabrėžti, kad tyrimo išvadoms tai neturi reikšmės, nes jo tikslas nėra išnagrinėti respondentų diskursą.

Vienas didžiausių lūkesčių atliekant tyrimą buvo įtraukti TBTTBJ pirmininką Camel Agius ar kitus tribunolo darbuotojus. Ši respondentų grupė būtų viena svarbiausių išpildant tyrimo tikslą, nes leistų surinkti kritines įžvalgas iš pirminių šaltinių apie esamus tarptautinės teisės mechanizmus, jų poveikio ribas ir trūkumus. Nors TBTTBJ el. laišku patvirtino, kad kvietimas dalyvauti tyrime buvo perduotas tribunolo darbuotojams, tačiau į jį atsiliepė tik viena potenciali respondentė su prašymu patikslinti tyrimo klausimus, o tai atlikus – nebeatsakė. Su tokiu pat iššūkiu susidūrė ir TBTTBJ veiklą tirianti mokslininkė B. Hola. Pokalbio metu ji minėjo, kad tribunolo darbuotojai buvo sunkiai pasiekiami net teikiant oficialų universiteto kreipimąsi, neatrodė suinteresuoti dalyvauti tyrimuose ir todėl jai pavyko pakalbinti vos keletą buvusių darbuotojų, kuriems kalbėti buvo paprasčiau⁹³. Dėl šios priežasties, vertinant tribunolo reabilitacijos mechanizmų trūkumus šiame darbe remiamasi tik antriniais šaltiniais.

Galiausiai, kaip vieną iš tyrimo iššūkių galima išskirti skirtingas respondentų žinias analizuojama tema. Ne visi apklausti respondentai turėjo pakankamai kompetencijos atsakyti į visus tyrimo klausimus, todėl išlieka rizika, kad generalizuojant skirtingas respondentų grupes ne visi jai priklausantys pritartų kitų toje pačioje kategorijoje esančių respondentų nuomonei. Nepaisant to, didžioji dalis respondentų išsamiai atsakė į klausimus ir buvo galima lengvai identifikuoti, kokie reabilitacijos elementai svarbūs skirtingoms respondentų grupėms ir su kokiais iššūkiais susiduriama skirtingose Balkanų šalyse nuteistiesiems bandant reintegrotis į visuomenes.

3. I-as analizės žingsnis. TBTTBJ nuteistųjų reintegracijos strategijos ir jų vertinimas skirtingose Balkanų regiono valstybėse

Pirmojoje analizės dalyje, siekiant atskleisti TBTTBJ nuteistųjų reabilitacijos dinamiką skirtingose Balkanų regiono šalyse bus atskirai aptariama situacija Serbijoje, Kroatijoje, Bosnijoje ir Kosove bei Šiaurės Makedonijoje. Remiantis interviu metu surinkta medžiaga ir antriniais šaltiniais bus identifikuojami aktyviausiai regione veikiantys ir todėl dažniausiai respondentų minimi TBTTBJ nuteistieji bei jų reintegracijos strategijos (veiklos, kurių imasi atlikę bausmę grįžę į valstybes), kaip yra vertinami respondentų ir vietinių. Toks analizės pjūvis leidžia atskleisti, kodėl vienos valstybės karo nusikaltėliai tampa aktyvi ir svarbi viešojo gyvenimo dalis, o kitose laikosi nuosaikesnių

⁹³ Barbora Hola, interviu su autore, Nyderlandai (nuotolinis interviu), 2021 m. balandžio 15 d.

reintegracijos strategijų. Tai suteikia svarbių įžvalgų svarstymuose apie TBTBJ galią reabilituoti nuteistuosius ir tai, kokį poveikį reabilitacijos sėkmei turi nacionalinės valstybės.

3.1. TBTBJ nuteistųjų reabilitacijos dinamika Serbijoje

Analizuojant interviu duomenis pastebėta, jog, lyginant su kitomis šalimis, TBTBJ nuteistųjų įsitraukimas į viešąjį ir politinį gyvenimą aktyviausias Serbijoje. Pasak respondentų iš Serbijos (*iš viso buvo apklausti šeši respondentai dirbantys Serbijoje*), tai galėjo nulėmti dvi priežastys. Pirmoji – TBTJ nuteistųjų šlovinimas yra tapęs Serbijos nacionalinės politikos dalimi (pavyzdžiui, valstybė finansuoja kaltinamųjų karo nusikaltimais teisinę gynybą TBTBJ, jų artimiesiems skiria finansinę paramą, jie aktyviai įtraukiami į politinę veiklą kaip pasitikėjimo pareigūnai ir pan.), o antroji – jog visuomenė pernelyg prastai informuota apie karo metais padarytus nusikaltimus, todėl aktyviai nesipriešina.

Visi respondentai dirbantys Serbijoje patvirtino, kad buvę TBTBJ kaliniai turi stiprų politinį užnugarį, kas suteikia jiems galimybę laisvai veikti viešojoje erdvėje ir įsitvirtinti politiniuose postuose. Tokią politinio elito elgseną respondentai aiškino per siekį įtvirtinti Serbijos, kaip karo aukos naratyvą⁹⁴:

Tame yra du svarbūs arba vienas svarbus naratyvas ir tai yra serbai, kaip tarptautinio sąmokslu aukos, visų kaimynų aukos. Tai toks naratyvas, kurį nacionalistai nori apsaugoti visomis priemonėmis: serbai kovojo tik gynybinius karus tam, kad apsaugotų savo kraštą, kad apsaugotų savo žmones 90-aisiais ir, kad „*visas pasaulis buvo prieš mus, o šis tarptautinis ad hoc tribunolas buvo įsteigtas tam, kad nuteistų visus serbus ir tik serbai buvo nuteisti. Tai yra didžiulė neteisybė ir mes turime juos apsaugoti*“⁹⁵.

Kai įsigilini į tą naratyvą ir kai pamatai koks yra palaikymas supranti, kad jie yra tarsi simbolinės figūros, kuriančios naujus istorinius naratyvus apie 90-uosius⁹⁶.

Kaip pastebi Jelena Subotić, naratyvas, kuriame Serbija save mato kaip nuolatinę auką, priverstą gintis nuo piktavališkų užsienio galių, šalyje dominuoja jau keltą dešimtmečių⁹⁷. Autorės teigimu šis naratyvas yra neatsiejama Serbijos identiteto dalis ir lemia politikų veiksmus užsienio bei nacionalinėje politikoje. Klausimas, kodėl šis naratyvas svarbus Serbijoje nėra šio darbo dalis, tačiau J. Subotić teigimu, jis padeda išlaikyti stabilumą ir ramybę susidūrus su sunkumais (pavyzdžiui, praradus dalį šalies kontroliuojamų teritorijų) bei racionalizuoti politinius sprendimus⁹⁸. Konteksto suvokimui galima paminėti ir keletą ekspertų išskirtų priežasčių: siekis atkurti įtaką Kosove; bandymas atgauti prarastas teritorijas Kosove ir Bosnijoje; noras išlaikyti įtaką Balkanų regione; išsaugoti BiH teritorijoje susikūrusios Serbų Respublikos legitimumą, noras gauti politinį palaikymą rinkiminių

⁹⁴ Naratyvo sąvoka šiame darbe yra vartotina kaip sakininės ar rašytinės formos tekstas, kuriame pateikiamas chronologiškai susijusių įvykių istorinis pasakojimas. Cambridge Dictionary <<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/narrative>> [Žiūrėta 2021-05-01].

⁹⁵ Ivan Đurić, interviu su autoriumi, Serbija (nuotolinis interviu), 2021 m. vasario 10 d.

⁹⁶ Marko Milosavljević, interviu su autoriumi, Serbija (nuotolinis interviu), 2021 m. vasario 12 d.

⁹⁷ Jelena Subotić, „Narrative, ontological security, and foreign policy change“, *Foreign policy analysis*, 12.4, 2016, 610-627.

⁹⁸ Ten pat.

kampanijų metu, nacionalizmo stiprinimas šalies viduje⁹⁹. Istorinis pasakojimas, kuriame Serbija užėmė besiginančios valstybės vaidmenį sukuria palankias sąlygas šlovinti TBTBJ nuteistuosius ir neigti tribunolo įrodytą kaltę. Grįžę jie vertinami ne kaip asmenys vykdę masinius žmogaus teisių pažeidimus, bet kaip herojai, gynę savo šalį ir todėl neteisėtai apkaltinti bei įkalinti. Kaip pastebi respondentai, buvę kaliniai tampa „politiniai“¹⁰⁰ ar „nacionaliniai“¹⁰¹ įrankiai, kurie pasitelkiami tokios pozicijos įtvirtinimui.

Pokalbių metu buvo įvardinta daug žymių atvejų iliustruojančių, kokias strategijas naudoja buvę kaliniai grįžę į Serbiją ir kaip jas palaiko politiniai lyderiai, žiniasklaida bei didžioji dalis visuomenės. Paklausti apie žymiausius TBTBJ nuteistuosius grįžusius į Serbiją, visi ekspertai minėjo kraštutinės dešinės Serbijos radikaliosios partijos (SRS) įkūrėją ir vadovą *Vojislav Šešelj*¹⁰², tačiau po trylikos teismo proceso metų jam paskyrus dešimties metų bausmę jos atlikimo laikas buvo įskaitytas už laiką, kurį jis praleido areštiniėje. Reabilitacijos programos diegiamos kalėjimuose, todėl V. Šešelj reabilitacijos vertinimas nebūtų tikslingas. Taip pat dauguma išskyrė buvusį armijos generolą, Jugoslavijos Federacinės Respublikos (JFR) Prištinos korpuso vadą *Vladimir Lazarević*, serbų karininką Jugoslavijos liaudies armijoje *Veselin Šljivančanin* bei politiką, buvusį užsienio reikalų ministrą, o vėliau ir ministro primininko pavaduotoją *Nikola Šainović*. Serbijoje dirbantys ekspertai taip pat minėjo ir kitus asmenys (Dragoljub Ojdanić, Vinko Pandurević, Momčilo Krajišnik ir kt.). Pagrindinės veiklos, kurių imasi buvę nuteistieji yra knygu, diskredituojančių TBTBJ, neigiančių jų kaltę, ar siūlančių alternatyvius faktus apie karo įvykius/pasekmes rašymas, dalyvavimas įvairiuose valstybei svarbiuose renginiuose, pokalbių laidose, įsitraukimas į politinių partijų veiklą, paskaitų dėstymas tikslinėms auditorijoms (karininkams). Visos išvardintos veiklos atliekamos tikslingai, yra susijusios su nacionalizmo Serbijoje skatinimu ir dažniausiai skirtos paminėti arba aptarti Jugoslavijos karą bei Kosovo konfliktą. Jos taip pat yra politiškai arba finansiškai remiamos vietinės valdžios.

Tam, kad iliustruoti, kaip tai veikia praktikoje galima pasitelkti ir detaliau aptarti Serbijoje dirbančių respondentų dažniausiai minėtus nuteistuosius. Pirmasis – V. Lazarević. Teisė išeiti į laisvę iki sueinant bausmės atlikimo terminui jam buvo suteikta 2015 m.¹⁰³ Į Serbiją jis grįžo vyriausybės užsakytu lėktuvu kartu su tuometiniu gynybos ir teisingumo ministrais. Pastarasis oro uoste sveikino grįžusį „generolą“, kuris yra „pavyzdys ateities kartoms“ bei dėkojo jam už laisvus Niš, Kraljevo,

⁹⁹ Ivan Đurić interviu su autoriumi, Serbija (nuotolinis interviu); 2021 m. vasario 10 d., Marko Milosavljević, interviu su autoriumi, Serbija (nuotolinis interviu), 2021 m. vasario 12 d.; Sonja Biserko, interviu su autore, Serbija (nuotolinis interviu), 2021 m. kovo 29 d.

¹⁰⁰ Ivan Đurić, interviu su autoriumi, Serbija (nuotolinis interviu), 2021 m. vasario 10 d.

¹⁰¹ Sonja Biserko, interviu su autore, Serbija (nuotolinis interviu), 2021 m. kovo 29 d.

¹⁰² Vojislav Šešelj buvo pateikti kaltinimai dėl nusikaltimų žmogiškumui (persekiojimas dėl politinių, rasinių ar religinių priežasčių, žmonių deportacijos) ir karo nusikaltimų (kankinimo ir žiauraus elgesio, viešos ir privačios nuosavybės grobstymo ir kt.). Teismo procesas pradėtas 2003 m. ir baigtas 2016 m., kada jis buvo išteisinus dėl visų pateiktų kaltinimų. ICTY, Case Information Sheet, Vojislav Šešelj.

<https://www.icty.org/x/cases/seselj/cis/en/cis_seselj_en.pdf>, [Žiūrėta 2021-05-01].

¹⁰³ ICTY, Case information Sheet, The Prosecutor v. Nikola Šainović, Dragoljub Ojdanić, Nebojša Pavković, Vladimir Lazarević, Sreten Lukić & Milan Milutinović.

<https://www.icty.org/x/cases/milutinovic/cis/en/cis_sainovic_al_en.pdf> [Žiūrėta 2021-05-01].

Valjevo ir Kruševac miestus¹⁰⁴. Kaip teigia respondentai, V. Lazarević nuo tada tapo vienu žinomiausių ir dažniausiai matomų karo nusikaltėlių Serbijoje. Jis buvo kviečiamas dėstyti paskaitas karo akademijoje apie „Serbijos karių didvyriškumą ir humaniškumą ginantis nuo NATO agresijos ir vykdant kovos su terorizmu operaciją Kosove ir Metohijoje nuo 1998-1999 m.“¹⁰⁵. Šią temą toliau plėtojo 2018 m. duodamas interviu vienam žinomiausių Serbijos vyriausybę palaikančių bulvarinių dienraščių „Informer“ ir 2019 m. dienraštyje „Pečat“¹⁰⁶. Taip pat dalyvavo 2019 m. vyriausybės organizuojuose renginiuose, skirtus paminėti 20-ąsias „NATO agresijos metines“ ir išlieka aktyvus viešojoje erdvėje iki šiol¹⁰⁷.

Kitas respondentų minėtas TBTTB nuteistasis V. Šljivančanin taip pat gavo teisę išeiti į laisvę anksčiau bausmės atlikimo termino. Kaip nurodoma tribunolo pirmininko sprendime dėl ankstyvo paleidimo, V. Šljivančanin elgesys atliekant bausmę rodė jo rehabilitaciją, kas suteikė pagrindą tenkinti prašymą jo naudai¹⁰⁸. Grįžęs į šalį 2011 m. jis įsitraukė į tuo metu didžiausios opozicinės Serbijos pažangiosios partijos (*angl. Serbian Progressive Party (SPP)*) veiklą¹⁰⁹, tapo jos nariu ir aktyviai reiškė paramą dabartiniam Serbijos prezidentui Aleksandar Vučić. SPP finansavo jo knygos „Sūnau, būk vyras“ (*angl. Son, Be a Man*) pristatymus šalies miestuose¹¹⁰. V. Šljivančanin taip pat vykdė ir kitos savo knygos viešinimo kampanijas Serbijoje¹¹¹. Respondentų teigimu, visų trijų jo išleistų knygų leidyba taip pat rūpinosi valstybė ir tai daro vis aktyviau:

Tris Šljivančanin knygas išleido leidykla „Službeni Glasnik“. „Službeni Glasnik“ yra pagrindinė valstybės leidybos įmonė ir dabar, matomas toks pokytis, kai Gynybos ministerija kuria naują, daug labiau [nuteistuosius] šlovinantį naratyvą, ypač apie karą Kosove. Todėl, manau, kad jie knyga nori spausdinti ne „Službeni Glasnik“ vardu, o Gynybos ministerijos. Ypač todėl, kad pagrindinis asmuo, atsakingas už Krašto apsaugos ministerijos knygų leidybą, buvo Radovan Karadžić¹¹² vyriausybės ministras – Miroslav Toholj. Dabar Miroslav Toholj yra Gynybos ministerijos pareigūnas. Iš tos pozicijos jis iš tikrųjų gali užsisakyti išleisti šias knygas ir taip pat reklamuoti knygas, kurios, pavyzdžiui, gina Novak Đukić už žudynes Tuzloje 1995 m.¹¹³

Citata atskleidžia, kad Kosovo karo naratyvas Serbijoje darosi vis radikalesnis ir tai vis labiau inkorporuojama į valstybės retoriką. Kitaip tariant, faktas, kad Gynybos ministerija tiesiogiai rūpinasi knygų apie Kosvo karą iš TBTTB nuteistojo perspektyvos, patvirtina oficialų valstybės naratyvą ir

¹⁰⁴ YIHR, „War Criminals in Public Life“ (*dar nepublikuotas, YIHR organizacijos pateiktas šaltinis*). Šaltinis buvo pateiktas be puslapių numeracijos.

¹⁰⁵ Ten pat.

¹⁰⁶ Ten pat; Pečat, „Генерал-пуковник Владимир Лазаревић – Како смо спречили копену инвазију“, 2019. <<http://www.pecat.co.rs/2019/03/general-pukovnik-vladimir-lazarevic-kako-smo-sprečili-kopenu-invažiju/>> [Žiūrėta 2021-05-01].

¹⁰⁷ YIHR, „War Criminals in Public Life“.

¹⁰⁸ Taip pat nurodoma, kad V. Šljivančanin demonstravo gailestį karo aukoms ir apgailestavo dėl įvykių Vukovare, taip pat visoje Jugoslavijoje, tačiau „*nesigaili dėl savo nusikaltimų, nes jis nesieja savo atliktų nusikaltimų su aukų likimu*“. ICTY, „Decision of president on early release of Veselin Šljivančanin“, Case No. IT-95-13/1-ES, 2011 m. liepos 5 d., 1-10.

¹⁰⁹ SPP nuo 2012 m. yra valdančioji partija Serbijoje.

¹¹⁰ YIHR, „War Criminals in Public Life“.

¹¹¹ Ten pat. 2016 m. viešino naujai rašomą knygą „Tarnaujant tėvynei“ (*angl. Serving the Homeland*).

¹¹² Bosnijos Serbų Respublikos prezidentas karo metais, TBTTB nuteistas už genocidą, nusikaltimus žmogiškumui ir karo teisės pažeidimus (skirta 40 m. laisvės atėmimo bausmė). ICTY, Case information Sheet, Radovan Karadžić, <https://www.icty.org/x/cases/karadzic/cis/en/cis_karadzic_en.pdf> [Žiūrėta 2021-05-01].

¹¹³ Marko Milosavljević, interviu su autoriumi, Serbija (nuotolinis interviu), 2021 m. vasario 12 d.

paramą. Akivaizdi valdančiosios partijos parama V. Šljivančanin buvo taip pat išreikšta viename iš SPP susitikimų 2017 m., kuriame jis buvo pakviestas sakyti kalbą garbės svečio teisėmis. Atsakydami protestu, YIHR aktyvistai vykdė demonstraciją su užrašu „Karo nusikaltėliai turėtų tylėti, kad aukos galėtų kalbėti“, tačiau buvo sumušti ir sulaikyti¹¹⁴. Proteste dalyvavęs respondentas pabrėžė, kad karo nusikaltėliai buvo sąmoningai ir sistemingai pasitelkiami politinei kampanijai norint paskatinti nacionalistinius jausmus mažuose miesteliuose ir taip įgyti daugiau paramos, tačiau tuo metu tai buvo daroma atsargiau, nei dabar:

Iš esmės tai buvo, na žinote, vieši renginiai žmonėms kurie yra vietos gyventojai, tačiau tada niekas nežinojo, kad šie dalykai vyksta. Tai buvo beprotiška. Jie tai iš esmės slėpė, žinojo kas yra svarbios asmenybės šiose bendruomenėse, tačiau nenorėjo, kad visas pasaulis žinotų, jog jie naudoja karo nusikaltėlių partijai reklamuoti. Mes nuėjome į vieną iš šių įvykių su reklamine juosta <...>. Mes buvome sumušti ir paskui nuteisti už viešos taikos ir viešos tvarkos sutrikdymą¹¹⁵.

Pastaraisiais metais V. Šljivančanin aktyviai dalyvauja radijo laidose. Vienoje jų gynė TB TBJ nuteistą buvusį Serbų Respublikos prezidentą Radovan Karadžić, kuriam skirta 20 laisvės atėmimo metų¹¹⁶.

Trečiasis ekspertų dažnai minimas atvejis – Nikola Šainović. Atlikęs du trečdalius paskirtos bausmės pateikė prašymą suteikti ankstyvą paleidimą, kuriame nurodoma, kad N. Šainović „demonstravo reabilitaciją“¹¹⁷. Prašymas buvo patenkintas ir jis į Serbiją grįžo 2015 m. Nors viena iš ankstyvo paleidimo priežasčių buvo nuteistojo silpna sveikata¹¹⁸, grįžęs jis buvo įtrauktas į Serbijos socialistų partijos (*angl. Socialist Party of Serbia*) valdybą, vėliau tapo jos vadovu, aktyviai įsitraukė į partijos rinkiminę kampaniją.¹¹⁹ Taip pat viešai reiškė palaikymą kitiems TB TBJ nuteistiesiems grįžusiems į Serbiją. Dažniausiai tai darė atvykdamas į jų parašytų knygų pristatymus¹²⁰, minėdamas jų mirties metines¹²¹ ar kartu dalyvaudamas televizijos pokalbių laidose skirtose aptarti NATO agresiją. YIHR surinktais duomenimis, 2019 m. jis televizijos laidose dalyvavo ir interviu davė 11

¹¹⁴ YIHR, „YIHR activists beaten up at the event of the Serbian Progressive Party“ <<https://www.yihr.rs/en/yihr-activists-beaten-up-at-the-event-of-the-serbian-progressive-party/>> [Žiūrėta 2021-05-01].

¹¹⁵ Ivan Đurić, interviu su autoriumi, Serbija (nuotolinis interviu), 2021 m. vasario 10 d.

¹¹⁶ Alo.rs, „Herojski narode, govori Veselin Šljivančanin mnogo poruka podrške upućeno je Radovanu Karadžiću, da li je ova ipak NAJJAČA?!“, 2019, <<https://www.alo.rs/vesti/drustvo/mnogo-poruka-podrške-upućeno-je-radovanu-karadzicu-da-li-je-ova-ipak-najjaca/218021/vest>> [Žiūrėta 2021-05-02].

¹¹⁷ ICTY, „Nikola Šainović’s request for early release“, Case No. MICT-14-67-ES.1, 2015 m. liepos 8 d., 1-5.

¹¹⁸ Igor Jovanovic, „Serbian War Criminal Sainovic Returns to Belgrade, 2015, <<https://balkaninsight.com/2015/08/27/serbian-war-criminal-sainovic-returns-to-belgrade-08-27-2015/>> [Žiūrėta 2021-05-02].

¹¹⁹ Marija Ristic, „Serbian Socialists Appoint War Criminal as Senior Official“, Balkaninsight, 2015. <<https://balkaninsight.com/2015/09/04/war-criminal-joins-serbia-s-ruling-party-board-09-04-2015/>>; YIHR, „Šainović needs to apologize for his crimes and stop promoting criminal politics“ <<https://yihr.org/sainovic-needs-to-apologize-for-his-crimes-and-stop-promoting-criminal-politics/>> [Žiūrėta 2021-05-02].

¹²⁰ Dalyvavo TB TBJ nutesitojo Nebojša Pavković knygos „Parako ir mirties kvapas“ (*angl. The Smell of Gunpowder and Death*) pristatymuose Belgrado ir Kraljevo miestuose 2015 m., taip pat Vinko Pandurević knygos „Hagos povandenins laivas“ (*angl. The Hague Submarine*) pristatyme 2019 m. YIHR, „War Criminals in Public Life“.

¹²¹ 2017 m. dalyvavo Serbijos, o vėliau ir Jugoslavijos prezidento Slobodan Milošević, kuriam TB TBJ skyrė 20 m. laisvės atėmimo bausmę, mirties metinėse. Gyrė S. Milošević dėkodamas už pasipriešinimą bandant suskaldyti Serbiją. YIHR, „War Criminals in Public Life“, cituota iš: Youtube, „Nikola Sainovic na predstavljanju knjige „Milosevic - paradigma slobode“ u Krusevcu“, <https://www.youtube.com/watch?v=9T8_Cju8GGw> [Žiūrėta 2021-05-02].

kartų. Kalbėdama apie N. Šainović ir kitų nuteistųjų pasirodymus tokiose laidose, tyrimo respondentė pabrėžė, kad jie tokias laidas išnaudoja savo kaltės neigimui:

Norėdami turėti didesnę dalį Kosovo serbų gyvenančių Kosove palaikymą, jie pasinaudojo ta galimybe paneigti savo rolę. Neigti teismo nustatytus faktus. Jie gynė savo veiksmus sakydami, kad nieko blogo nepadarė, o TBTBJ reikia ką nors nuteisti, todėl jie buvo tarsi išėitęs taškas, nes jiems reikėjo kažką nuteisti. Turiu omeny, jie atliko bausmę ir dabar gali daryti ką nori. Tai ne tik ta televizijos laida, jie yra labai... Bent jau tai, iš to ką mačiau, jie dabar yra dalyviai kiekvienoje panašioje TV laidoje. Taigi, žinoma, jie nėra pateikiami kaip karo nusikaltėliai, kaip asmenys, kurie buvo nuteisti Tarptautiniame baudžiamajame tribunole už įvykdytus karo nusikaltimus Kosove, tačiau vietoj to jie pateikiami kaip buvę Serbijos vyriausybės viceprezidentai ir kaip aukšto rango karininkai¹²².

Nors aukščiau aptarti tik trys Serbijoje aktyvūs TBTBJ nuteistieji ir keletas jų reikšmingiausių veiksmų viešumoje, tai leidžia pamatyti, koku būdu jie reintegruojasi į visuomenę, ką veikia ir kokią retoriką propaguoja (šovinistinės idėjos, karo faktų neigimas ar falsifikavimas, asmeninės kaltės atmetimas, atsakomybės priskyrimas tarptautiniams veikėjams (ES, NATO) arba kitoms etninėms grupėms (bošniakams, kroatams, kosoviečiams). Tokios nuteistųjų reintegracijos strategijos visų respondentų yra vertinamos neigiamai. Tai rodo ne tik jų tiesioginės pastangos protestuojant nuteistųjų šlovinimą ir įsitraukimą į visuomenės viešąjį ar politinį gyvenimą, bet ir tolimesnėje analizės dalyje atskleisti lūkesčiai sėkmingai reabilitacijai, kurių TBTBJ nuteistieji neišpildo. Nors šioje darbo dalyje atkreiptas dėmesys tik į dažniausiai minėtus atvejus, kaip teigia respondentai, didžioji dalis TBTBJ nuteistųjų imasi tokių pat reintegracijos strategijų. Ekspertai pastebi, kad karo nusikaltėlių aktyvumas Serbijoje išaugo. Tai tapo kasdieniu ir normaliu reiškiniu, o didžioji visuomenės dalis, pradžioje reagavusi skeptiškai, tampa vis pasyvesnė:

Visuomenė labai domėjosi tuo [ir jiems nepatiko faktas, kad karo nusikaltėliai dalyvauja jų kampanijoje SPP politinėje kampanijose]. O dabar, po ketverių metų, tai tapo visiškai normalu. <...> Tai [vyksta] kiekvieną dieną arba kiekvieną savaitę. Priežastis, kodėl mes to nebedarome [nebe protestuojame], nes tai tapo visiškai normalizuota ir nežinai ką daugiau gali padaryti. Tai yra didelis pokytis, kurį matome per pastaruosius trejus, ketverius ar penkerius metus¹²³.

Visada yra maža visuomenės dalis, dažniausiai nevyriausybinių organizacijų ir kai kurie žurnalistai, ar žiniasklaidos priemonės, kurios protestuoja prieš tokį elgesį su karo nusikaltėliais, bet ką turiu galvoje tai, kad mūsų balsas nėra toks garsus ir mūsų negali išgirsti toliau Belgrado ribų, kartais net už Belgrado miesto centro ribų. Taigi, mes galime ir mes protestuojame, bet to nepakanka. Turiu omenyje, kad kita pusė yra daug stipresnė¹²⁴.

Visuomenės pasyvumą TBTBJ nuteistųjų šlovinimui ir Serbijos istorinio naratyvo kūrimui, ekspertų teigimu, lemia stipri žiniasklaidos ir populiariausių televizijos kanalų šalyje kontrolė, silpnėjanti pilietinė visuomenė bei faktas, kad TBTBJ jau baigė savo darbą ir todėl atsirado daugiau erdvės diskredituoti tribunolą¹²⁵.

Apibendrinant, TBTBJ nuteistųjų įsitraukimas į visuomenės viešąjį ir politinę sferas tapo normaliu ir pastaraisiais metais vis labiau matomu reiškiniu Serbijoje. Bausmę atlikę asmenys turi stiprų politinių lyderių užnugarį, yra remiami finansiškai ir pasitelkiami nacionalistinės retorikos

¹²² Jelena Krstić, interviu su autore, Serbija (nuotolinis interviu), 2021 m. balandžio 1 d.

¹²³ Ivan Đurić, interviu su autoriumi, Serbija (nuotolinis interviu), 2021 m. vasario 10 d.

¹²⁴ Jelena Krstić, interviu su autore, Serbija (nuotolinis interviu), 2021 m. balandžio 1 d.

¹²⁵ Nataša Kandić, interviu su autore, Serbija (nuotolinis interviu), 2021 m. kovo 30 d.

sklaidai bei bandymams gauti didesnę politinę palaikymą iš rinkėjų. Tai skatina buvusius kalinius diskredituoti TBTBJ įrodytus kaltinimus ir išlaikyti karo metais naudotą šovininę retoriką. Nors jų reintegracija atrodo pavykusi ir didžioji dalis Serbijos visuomenės nesipriešina, sėkmingai rehabilitacijai, karo nusikaltėlių atveju, vis dėlto svarbūs ir aukų poreikiai, tačiau į laisvę išėjusių asmenų reintegracijos strategijos Serbijoje kursto etnines įtampas su kaimyninėmis šalimis, aukų ir vietinių žmogaus teisių gynėjų pasipiktinimą. Dėl šios priežasties tokių asmenų rehabilitacija negali būti laikoma pavykusia.

3.2. TBTBJ nuteistųjų rehabilitacijos dinamika BiH

Atliekant tyrimą pastebėta, kad buvusių TBTBJ nuteistųjų reintegracijos strategijos BiH tokios pat kaip ir Serbijoje. Grįžę į BiH jie aktyviai įsitraukia į šalies viešąją ir politinę sferas (rašo knygas, gauna vadovaujamus postus viešojo sektoriaus institucijose taip pat užima politinius postus, yra dažni garbės svečiai nacionalinės televizijos laidose ir kituose viešuosiuose renginiuose). Jie taip pat turi politinio elito palaikymą, tačiau priešingai nei Serbijoje, šis palaikymas vykdomas ne visos valstybės mastu, o kyla iš šiaurinėje BiH dalyje esančioje autonominės Serbų Respublikos lyderių¹²⁶. Tokia įžvalga reikalauja pabrėžti tyrimo ribotumą, nes visi BiH respondentai atstovavo vietinius bosnius (*iš viso buvo apklausti šeši respondentai dirbantys BiH*), tyrimo imtyje nebuvo Bosnijos serbų. Tačiau tai nekeičia į BiH grįžtančių TBTBJ nuteistųjų veiksmų ir jų rehabilitacijos tendencijų. Be to, apklausti respondentai buvo iš abiejų BiH dalių (Federacijos ir Serbų Respublikos).

Atlikta analizė rodo, kad Serbų Respublika vykdo tokią pat strategiją TBTBJ nuteistųjų atžvilgiu kaip ir Serbija. T.y. imasi skirtingų ir koordinuotų priemonių tam, kad išlaikytų juos viešojoje erdvėje, diskredituotų tribunolo įrodytus kaltinimus, skatintų nacionalizmą vietiniu lygmeniu taip siekiant didesnio politinio palaikymo rinkiminių kampanijų metu:

Jei pažvelgsite į mechanizmą, kurį vykdo Serbų Respublika finansiškai remdama karo nusikaltėlius teismo proceso metu, remdama jų šeimas ir suteikdama kompensacijas. Pinigų dydis, skiriamas tam iš biudžeto, yra toks... tai yra kažkas, kas yra įtraukta į dabartinę politiką. Jei turite biudžetą karo nusikaltėlių šeimoms ar jų gynybai ir visoms sistemoms, palaikančioms juos teismo proceso metu ir po jo, akivaizdu, kad tai yra panašu į visą šių karo nusikaltėlių palaikymo politiką. Tada, jei pažvelgsite, viešasis diskursas, kurį vykdo Serbų Respublika šlovinama šiuos karo nusikaltėlius skirtinguose renginiuose <...> Jei pažvelgtumėte į gatvių, kurios pervadinamos karo nusikaltėlių, tokių kaip Ratko Mladić ir Radovan Karadžić vardais, pažvelgus į tai, kiek jie buvo šlovinami viešumoje, suteikiant jiems ir jų šeimos nariams erdvės žiniasklaidoje <...> Tada jūs aiškiai pamatytumėte, kad jų šiuo metu vykdoma politika yra triumfalizmo ir karo nusikaltėlių šlovinimo bei jų įtraukimo į centrinę rinkiminę kompaniją politika¹²⁷.

Respondentai pateikė daug konkrečių pavyzdžių, kaip šis mechanizmas veikia praktikoje. Dažniausiai minėtos buvo šių nuteistųjų pavardės: buvęs Bosnijos serbų politikas, BiH Serbų demokratinės partijos

¹²⁶ Serbų Respublika buvo įkurta 1992 m. vadovaujantis Deitono taikos susitarimais. Serbų Respublika yra integrali BiH federacijos dalis turinti konstitucines ir juridines teises ir kurios didžiąją populiacijos dalį sudaro Bosnijos serbai. European Committee of regions, Bosnia and Herzegovina
<<https://portal.cor.europa.eu/divisionpowers/Pages/Bosnia-Herzegovina.aspx>> [Žiūrėta 2021-05-05].

¹²⁷ Velma Šarić, interviu su autore, BiH (nuotolinis interviu), 2021 m. kovo 25 d.

(SDP) vadovas ir Keraterm koncentracijos stovyklos sargybos vadovas *Damir Došen*; buvęs SDP valdybos pirmininkas ir Serbijos krizių štabo prezidentas *Blagoje Simić*; dabartinis SDP vietos valdybos pirmininkas Kozarako mieste *Duško Tadić*¹²⁸. Aptariant šiuos atvejus detaliau, galima paminėti, kad D. Došen gavo teisę išeiti į laisvę iki sueinant bausmės terminui – 2003 m. Šis atvejis svarbus tuo, kad sprendimas buvo priimtas atsižvelgiant į D. Došen atsakomybės prisiėmimą už padarytus nusikaltimus ir demonstruotą gailėjimąsi¹²⁹. Ieškant antrinių šaltinių nebuvo rasta informacijos apie jo išitraukimą į politinę veiklą, taip pat pokalbiai su respondentais rodo, kad jis nėra aktyvus viešojo gyvenimo veikėjas. Nepaisant to, D. Došen tapo radikaliai dešinei priskiriamos organizacijos „Serbijos garbė“ (serb. *Srbska čast*, angl. *Serbian honour*) nariu¹³⁰, savo Facebook profilyje¹³¹ palaiko šovinistinę retoriką. Kitas respondentų akcentuotas asmuo B. Simić taip pat buvo paleistas atlikus du trečdalius skirto bausmės laiko, demonstravo reabilitacijos požymius (rodė empatiją aukoms, gailėjosi dėl atliktų nusikaltimų ir juos dalinai pripažino)¹³². Grįžęs į BiH, jis aktyviai išitraukė į politinę veiklą ir kartu su SDP dalyvavo rinkimuose 2012 m., tapo Bosanski Samac tarybos nariu. 2017 m. buvo paskirtas šio miesto Sveikatos centro vadovu ir yra atsakingas už vietinių gydymą (įskaitant aukas, prieš kuriuos vykdė nusikaltimus karo metu)¹³³. Teismo sprendimu B. Simić vadovo pareigos teisme buvo atšauktos, tačiau Serbų Respublikos vidaus reikalų ministerijos sprendimų jis vėl gražintas į pareigas¹³⁴. Informacijos apie trečiąjį atvejį – D. Tadić anglų kalba itin mažai, tačiau respondentų teigimu jis išlieka aktyviu ir žinomumu vietiniams. D. Tadić viešai neigia savo ir kitų TBTHJ nuteistųjų kaltę:

Jis tiesiog nori, kad istorija būtų pasakojama pagal jį ir jis ne tik meluoja apie savo veiksmus, jis meluoja dėl visko, kas nutiko. Jis kaltina mus jų puolimu, jis kaltina mus genocido planavimu ir kitomis nesąmonėmis. Šitai skaudina ne tik mane, bet daugelį žmonių, bet jie apie tai tiesiog nekalba, nes o ką daryti?¹³⁵

Be aukščiau aptartų atvejų, respondentai taip pat minėjo ir kitus BiH aktyvius TBTHJ nuteistuosius: SDP įkūrėją ir vadovą (1990-1996 m.) vis dar bausmę atlikinėjantį, tačiau viešojoje erdvėje dažnai matomą Radovan Karadžić¹³⁶; nacionaliniame BiH teisme nuteistą Momčilo Gruban¹³⁷; Simo Zarić, kuris išėjęs į laisvę anksčiau bausmės atlikimo laiko 2010 m. buvo išrinktas BiH miesto Samac mero

¹²⁸ ICTY, Case information Sheet, Duško Tadić <https://www.icty.org/x/cases/tadic/cis/en/cis_tadic_en.pdf> [Žiūrėta 2021-05-05].

¹²⁹ ICTY, Order of the President on the early release of Damir Došen, Case No. IT-95-8-S, 2003 m. vasario 28 d.

¹³⁰ Mladen Dragojlovic, „A paramilitary or humanitarian organisation?“, Independent Balkan News Agency, 2018, <<https://balkan.eu.com/a-paramilitary-or-humanitarian-organisation/>> [Žiūrėta 2021-05-05].

¹³¹ Facebook, Damir Došen <<https://www.facebook.com/damir.dosen.kain>> [Žiūrėta 2021-05-05].

¹³² ICTY, Decision of President on early release of Blagoje Simic, Case No. IT-95-9-ES, 2011 m. vasario 15 d.

¹³³ YIHR, „War Criminals in Public Life“.

¹³⁴ Ten pat.

¹³⁵ Satko Mujagic, interviu su autoriumi, BiH (nuotolinis interviu), 2021 m. kovo 4 d.

¹³⁶ ICTY, Case information Sheet, Radovan Karadžić <https://www.icty.org/x/cases/karadzic/cis/en/cis_karadzic_en.pdf>; Radovan Karadžić Case – Key information & Timeline <<https://www.icty.org/en/cases/radovan-karadzic-trial-key-information>> [Žiūrėta 2021-05-05].

¹³⁷ Balkan Insight, War crimes verdicts map <<https://warcrimesmap.balkaninsight.com/verdicts/zeljko-mejagic-momcilo-gruban-dusan-fustar-dusko-knezevic/>> [Žiūrėta 2021-05-05].

pavadootoju¹³⁸; Momčilo Krajišnik, kuris tribunolo sprendimu atlikęs du trečdalius paskirtos bausmės buvo paliestas į laisvę ir grįžęs įkūrė vyriausybės finansuotą Serbų Respublikos kūrėjų asociaciją (*angl. Creators of Republika Srpska Association*). Kontraversiškai vertinama asociacija yra skirta: „Skatinti principų, kuriais grindžiama Serbų Respublika įgyvendinimą“, tačiau pastebima, kad ji propaguoja nacionalistinę retoriką, jos nariai tampa kviestiniais svečiais valstybiniuose renginiuose. M. Krajišnik buvo vienas aktyviausių TBtBJ nuteistųjų šalyje (mirė 2020 m. Žr. Priedai: [Lentelė Nr. 1. TBtBJ nuteistų asmenų sąrašas](#))¹³⁹.

Kaip ir Serbijos atveju, aukščiau išvardinti nuteistųjų veiksmai ir jiems demonstruojama politinė parama respondentų vertinama neigiamai. Vienas iš respondentų tai mato kaip „privilegijas“, suteikiamas už rolę karo metu – „*Kuo reikšmingesnę funkciją jie atliko, tuo aktyvesni ir reikšmingesni dabar visuomeniniame gyvenime*“¹⁴⁰. Nepaisant to, interviu metu surinkta medžiaga rodo, kad tik labai maža visuomenės dalis kvestionuoja ir protestuoja esamą situaciją. Respondentų teigimu tai gali paaiškinti faktas, kad daliai visuomenės tai tiesiog neaktualu, nes jie karo metu nenukentėjo ir tai, kad etniškai susiskaldžiusioje BiH vieningas pasipriešinimas sunkiai įmanomas. Taip yra todėl, kad nemaža dalis visuomenės vis dėlto palaiko grįžusius TBtBJ nuteistuosius. Dauguma respondentų teigė, kad protestus dažniausiai vykdo nevyriausybinės organizacijos ir aukų asociacijos, tačiau jų balsas išlieka per menkas, kad galėtų pakeisti *status quo*. Viename iš interviu buvo minėtas ir atvejis, kada BiH parlamentaras Denis Bećirović siūlė atimti iš TBtBJ nuteistųjų teisę dalyvauti politikoje, tačiau nesulaukus politinės paramos toks siūlymas nebuvo priimtas¹⁴¹. Taip pat ekspertai pastebi, kad BiH teisinėje sistemoje nėra jokių suvaržymų TBtBJ nuteistųjų atžvilgiu:

BiH valdžios institucijos dar neįvykdė TBtBJ ir IRMCT [Tarptautinis liekamasis baudžiamųjų tribunolų mechanizmas] reikalavimo nuteistus karo nusikaltėlius įtraukti į nacionalinę teistumo sistemą. Jei įvykdėte eismo įvykių BiH, galite gauti laisvės atėmimo bausmę ir draudimą vairuoti motorinę transporto priemonę, o jei esi nuteistas karo nusikaltėlis tarptautiniame teisme ir esi iš BiH, atlikęs bausmę gali gauti leidimą nešiotis ginklą¹⁴².

Pokalbiuose išryškėjo ir stiprus nusivylimas dėl politinės padėties BiH susiklosčiusios prie karo. Respondentai teigia, kad sprendimų priėmimas šalyje, kur trys etninės grupės (serbai, bošniakai ir kroatai) turi veto teisę yra paralyžuotas, o tokioje aplinkoje veikiantys grįžę TBtBJ nuteistieji, neigdami savo kaltę ir aštrindami diskusiją dėl istorinių faktų, gilina vidines įtampas ir trukdo susitaikymui bei tolimesniam šalies progresui:

Kroatija jau yra ES narė, Serbija kažkaip žengia ekonomiškai. Jie kuria savo visuomenę, tačiau Bosnija yra įstrigusi praecityje, nes mes neišsprendėme šių kritinių klausimų, kuriais grindžiama mūsų šalis. Kai turime šiuos

¹³⁸ Balkan Insight, „Simo Zaric Deputy Mayor in Bosnia“, 2010, <<https://balkaninsight.com/2010/02/01/simo-zaric-deputy-mayor-in-bosnia/>> [Žiūrėta 2021-05-05].

¹³⁹ Balkan Insight, „Bosnian Serb Govt Funds Organisation Led by War Criminal“, 2019, <<https://balkaninsight.com/2019/04/22/bosnian-serb-govt-funds-organisation-led-by-war-criminal/>> [Žiūrėta 2021-05-05].

¹⁴⁰ Murat Tahirović, interviu su autoriumi, BiH (atsakymai pateikti raštu), 2021 m. balandžio 7 d.

¹⁴¹ Aalamasa Salihović, interviu su autore, BiH (nuotolinis interviu), 2021 m. balandžio 28 d.

¹⁴² Murat Tahirović, interviu su autoriumi, BiH (atsakymai pateikti raštu), 2021 m. balandžio 7 d.

nestabilius savo šalies pagrindus, turiu omenyje, kad kasdienį gyvenimą veikia mūsų praeitis ir skirtumai politikos, nes šiandien vis dar turime realių grėsmių dėl pusės šalies atsiskyrimo ir dar turime nestabilumą Federacijoje, nes klausimai tarp kroatų ir bosnių nebuvo išspręsti, ir kad ir koks naujas nuosprendis būtų priimamas tribunoluose, kurie nagrinėja karo nusikaltimus, jie visada sukelia dar daugiau kontraversiškumo¹⁴³.

Apibendrinant, situacija BiH labai panaši kaip ir Serbijoje. TBTBJ nuteistieji čia taip pat aktyviai veikia visuomeniniame ir politiniame gyvenime. Jie dažnai netgi yra privilegijuojami ir todėl užsitikrina vadovaujamas pozicijas viešojo sektoriaus institucijose. Pastebima, kad net ir mažiau aktyvūs nuteistieji propaguoja nacionalistinę ir šovinistinę retoriką socialiniuose tinkluose ar tapdami radikalių vietinių organizacijų nariais. Tokia BiH kasdienybė netenkina vietinių aktyvistų ir toliau skaudina aukas. Be to, kaip pastebėta ankstesniuose skyriuose, tai kelia baimę ir neužtikrintumą šalies viduje. Šiuo, kaip ir Serbijos atveju, kalbėti apie sėkmingą karo nusikaltėlių reabilitaciją negalima, nes jų reintegracijos strategijos gilina etnines įtampas, trukdo susitaikymo su šalyje gyvenančiomis etninėmis grupėmis ir su praeitimi procesams.

3.3. TBTBJ nuteistųjų reabilitacijos dinamika Kroatijoje

Surinkti duomenys rodo, kad lyginant su kitomis Balkanų regiono šalimis, TBTBJ nuteistųjų aktyvumas mažiausias Kroatijoje. Šalyje, priešingai nei Serbijoje ar BiH, respondantai neišskyrė atvejų, kada bausmę atlikę asmenys gautų politinius postus, ar užimtų vadovujamas pozicijas viešajame sektoriuje. Kita vertus, yra nuteistųjų, kurie išlieka matomais ir žinomais veidais visuomeniniame gyvenime. Dažniausiai minėta Kroatijos TBTBJ nuteistųjų veikla – knygų rašymas ir jų pristatymai. Būtent tokiuose renginiuose respondantai pastebi suteikiamą paramą karo nusikaltėliams tiek iš vietinių, tiek iš politikų.

Tyrimo dalyvavo keturi respondantai dirbantys Kroatijoje. Nors lyginant su apklaustų respondentų skaičiumi iš Serbijos ir BiH (iš abiejų šalių pavyko pakalbinti po 6 respondentus), Kroatijos ekspertų apklausta mažiau, jų pozicijos buvo labai panašios. Paklausus apie žymiausius atvejus šalyje, dažniausiai minėtas Kroatijos armijos generolas – *Mirco Norac*. Tribunolas jo bylą perdavė Kroatijai, kur jis buvo nuteistas nacionaliniame Rijekos teisme 2003 m.¹⁴⁴ Jis bausmę atliko Kroatijoje, todėl jo reabilitacijos vertinimas nėra šio darbo analizės dalis. Kitas respondentų minėtas atvejis yra buvęs Kroatijos gynybos prezidentas *Jadranko Prlić*. TBTBJ jam skyrė 25 m. laisvės atėmimo bausmę, kurią jis atlikinėja iki šiol¹⁴⁵. 2021 m. kovo 23 d. TBTBJ atmetė jo prašymą suteikti teisę išeiti į laisvę iki sueinant bausmės atlikimo terminui. Sprendimas buvo atmetas vadovaujantis praktika, kad tokia galimybė gali būti suteikta tik tada, kai asmuo demonstruoja reabilitaciją ir yra

¹⁴³ Fuad Avdagić, interviu su autoriumi, BiH (nuotolinis interviu), 2021 m. kovo 1 d.

¹⁴⁴ Boris Pavelic, „Mirko Norac Released From Croat Prison“, Balkan Insight, 2011.

<<https://balkaninsight.com/2011/11/25/war-criminal-mirko-norac-released-from-prison/>> [Žiūrėta 2021-05-05].

¹⁴⁵ ICTY, Case information sheet, Jadranko Prlić. <https://www.icty.org/x/cases/prlic/cis/en/cis_prlic_al_en.pdf> [Žiūrėta 2021-05-05].

atlikęs bent du trečdalius paskirtos bausmės laiko¹⁴⁶. Sprendime nevertinta J. Prlić rehabilitacija, tačiau remiamasi antruoju kriterijumi. Kalinimo laikotarpiu J. Prlić parašė trijų tomų knygų seriją „Indėlis į Kroatijos Respublikos Hercegos-Bosnos istoriją“ (*angl. Contributions to the History of the Croatian Republic of Herzeg-Bosna*). Knygos pristatymai buvo organizuoti skirtinguose Kroatijos miestuose. 2017 m., viename iš tokių renginių dalyvavo Kroatijos parlamentaras Zeljko Raguz. Politiko teigimu: „Knyga parodė, kaip bošniakai išvijė kroatus ir juos apkaltino tuo pačiu“¹⁴⁷. J. Prlić rehabilitaciją vertinti dar anksti, kadangi jis vis dar atlikinėja bausmę, tačiau respondentai jį akcentavo norėdami parodyti, kokiais būdais Kroatijos politinis elitas vis dėlto išreiškia paramą karo nusikaltėliams.

Įdomus faktas taip pat atskleidžiantis, kaip šalyje palaikomi TBTBJ nuteistieji yra jiems skirti valstybiniai apdovanojimai. Pavyzdžiui, J. Prlić priklauso Kroatijos „Trefoil“ ordinas, kuris skiriamas už „*Indėlių palaikant ir plėtojant Kroatijos valstybės kūrimo idėją bei suverenios valstybės steigimą*“¹⁴⁸, toks pat ordinas skirtas ir buvusiam karo policijos administracijos vadovui *Valentin Čorić* (TBTBJ jam skyrė šešiolika laisvės atėmimo metų)¹⁴⁹. Garbingus valstybės apdovanojimus taip pat turi ir kiti TBTBJ nuteistieji: Bruno Stojić, Slobodan Praljak, Milivoje Petković. 2018 m. YIHR žmogaus teisių aktyvistai kreipėsi į prezidentūros kanceliariją ir Valstybinę apdovanojimų komisiją siūlydami Kroatijos prezidentui atsiimti apdovanojimus iš asmenų, nuteistų už masinius žmogaus teisių pažeidimus, tačiau į jį nebuvo sureaguota¹⁵⁰. Parama aiškiai demonstruota ir minint Slobodan Praljak mirties metines 2017 m., kada išgirdęs TBTBJ skirtą dvidešimties metų laisvės atėmimo bausmę jis išgėrė nuodų teismo salėje ir nusižudė. Minėjimai buvo rengiami skirtinguose Kroatijos miestuose, juose dalyvavo šalies ministrai, parlamentarai, buvę karo generolai.¹⁵¹ Kita vertus, nepaisant demonstruojamos paramos, TBTBJ nuteistieji, priešingai nei Serbijoje ar BiH, vis dėlto neužima aukštų postų politinėse Kroatijos struktūrose:

Kas yra gerai Kroatijoje ir kuo Kroatija skiriasi nuo Serbijos yra tai, kad mes neturime nuteistų nusikaltėlių kaip atstovų miesto savivaldybėse, arba to kas iš tikrųjų galėtų kelti nerimą parlamente¹⁵².

Kaip vieną reikšmingiausių to priežasčių, respondentai išskyrė Kroatijos narystę Europos Sąjungoje (ES) ir, platesne prasme, spaudimą iš vakarų:

¹⁴⁶ ICTY, Decision on the Early Release of Jadranko Prlić, 2021 m. kovo 23 d., Case No. MICT-17-112-Es.2.

¹⁴⁷ Sven Milekic, „Croatian State History Institute Promotes Prlic Book“, Balkan Insight, 017. <<https://balkaninsight.com/2017/08/29/croatian-institution-promotes-bosnian-croat-convict-s-book-08-28-2017/>> [Žiūrėta 2021-05-05].

¹⁴⁸ Youth Initiative for Human Rights (YIHR), „War Criminals in Public Life“.

¹⁴⁹ ICTY, Case information sheet, Valentin Čorić. <https://www.icty.org/x/cases/prlic/cis/en/cis_prlic_al_en.pdf> [Žiūrėta 2021-05-05].

¹⁵⁰ Youth Initiative for Human Rights (YIHR), „War Criminals in Public Life“.

¹⁵¹ Sven Milekic, „War Criminal Praljak’s Death Commemorated in Croatia“, Balkan Insight 2017, <<https://balkaninsight.com/2017/12/11/zagreb-commemorates-praljak-by-rejecting-verdict-12-11-2017/>> [Žiūrėta 2021-05-05].

¹⁵² Branka Vierda, interviu su autore, Kroatija (nuotolinis interviu), 2021 m. vasario 12 d.

Kroatijos atveju, manau, kad tai susiję su sėkmingai užbaigtu Europos integracijos procesu. 2013 m. Liepos 1 d., kai Kroatija tapo ES nare, susidomėjimas karo nusikaltimais visuomenėje ir ES lygmeniu buvo didesnis nei bet kada anksčiau¹⁵³.

Be to, pokalbių metu buvo galima pastebėti ir šalies progresą susitaikant su karo nuoskaudomis bei pradėdant užmėgsti tvaresnę dvišalį bendradarbiavimą ir dialogą su Serbija. Pavyzdžiui, Kroatijoje 2020 m. minint karo aukų metines, ministras pirmininkas Andrej Plenković pripažino šalies kariuomenės atsakomybę kare, o minėjime pirmą kartą Kroatijos istorijoje dalyvavo ir Serbijos SDP partijos vicepirmininkas Boris Milošević¹⁵⁴. Kita vertus, dvišaliuose santykiuose su BiH teigiamų pokyčių nepastebėta¹⁵⁵.

Respondentų paklausus apie tai, kaip jie ir vietiniai vertina TBTHJ nuteistųjų įsitraukimą į viešąjį gyvenimą, gautas identiškas atsakymas kaip ir iš Serbijos bei BiH ekspertų. Žmogaus teisių gynėjai tokias reintegracijos strategijas vertina neigiamai ir yra vieninteliai protestuojantys, nes didžioji visuomenės dalis yra arba pasyvi (nesidomi šia tema ir jiems tai tiesiog neaktualu) arba, palaiko nuteistuosius (ką rodo ir masinis S. Praljak laidotuvėse dalyvavusių Kroatijos piliečių skaičius)¹⁵⁶.

Apibendrinant, TBTHJ nuteistieji Kroatijoje yra matomi viešojoje erdvėje, tačiau nėra įsitraukę į šalies politines struktūras (nėra partijų nariai, neužima vadovaujamų postų viešojo sektoriaus institucijose ir pan.). Atliekamo tyrimo kontekste tai išskiria Kroatiją nuo kitų analizuojamų šalių. Situaciją gali paaiškinti Kroatijos sėkminga integracija į ES ir spaudimas iš vakarų. Kita vertus, respondentai pastebi, kad karo nusikaltėliai vis dėlto sulaukia paramos tiek iš visuomenės, tik iš politikų. Veikiausiai žymiausi atvejai, sulaukę didelio visuomenės ir valstybės pareigūnų palaikymo buvo kontraveriškas karo generolo Ante Gatovina išteisinimas¹⁵⁷. Taip pat didelio atgarsio šalyje sulaukęs Slobodan Praljak nusižudymas TBTHJ teismo salėje, jam išgirdus teismo verdiktą¹⁵⁸. Kroatijoje, parama TBTHJ nuteistiesiems nuosaikesnė ir ne tokia atvira kaip Serbijoje ar BiH, tačiau taip pat netenkina vietinių žmogaus teisių aktyvistų ir karo aukų.

3.4. TBTHJ nuteistųjų reabilitacijos dinamika Kosove, Šiaurės Makedonijoje ir Juodkalnijoje

Šioje dalyje trumpai aptariamos trys Balkanų regiono šalys: Kosovas, Š. Makedonija ir Juodkalnija. Taip pasirinkta todėl, nes iš šių šalių pavyko pakalbinti mažiau ekspertų nei aukščiau aptartais atvejais. Tyrime dalyvavo du ekspertai iš Kosovo ir po vieną ekspertą iš Š. Makedonijos bei

¹⁵³ Vesna Teršelič, interviu su autore, Kroatija (nuotolinis interviu), 2021 m. vasario 16 d.

¹⁵⁴ Branka Vierda, interviu su autore, Kroatija (nuotolinis interviu), 2021 m. vasario 12 d.

¹⁵⁵ Ten pat.

¹⁵⁶ Sven Milekic.

¹⁵⁷ Boris Pavelic, Bojana Barlovac, „Croatian Generals Greeted with Hero’s Welcome“, 2012.

<<https://balkaninsight.com/2012/11/16/croatian-generals-greeted-with-hero-s-welcome/>> [Žiūrėta 2021-05-05].

¹⁵⁸ Įvykis buvo paminėtas Kroatijos karininkų, politikų ir kitų žymių visuomenės veikėjų bei piliečių. Vedran Pavlic, „Commemoration Held for Slobodan Praljak“, 2017, <<https://www.total-croatia-news.com/politics/23877-memorial-service-held-for-slobodan-praljak>> [Žiūrėta 2021-05-05].

Juodkalnijos. Taip pat TBTHJ nuteisė mažiausiai pažeidėjų iš šių valstybių: du asmenys iš Kosovo – buvusį KLA vadovą *Lahi Brahimaj*¹⁵⁹ ir sargybinį KLA Lapušnik kalėjime – *Haradin Bala*, du asmenys iš Juodkalnijos – Jugoslavijos armijos karininką vadovavusį karinei kampanijai Dubrovniko *Pavle Strugar*, serbų karininką Jugoslavijos liaudies armijoje *Veselin Šljivančanin* (gimė Juodkalnijoje, tačiau iki teismo gyveno Serbijoje, ten grįžo ir atlikęs bausmę) ir vieną asmenį iš Š. Makedonijos – buvusį policijos pareigūną, Vidaus reikalų ministerijos prezidento apsaugos skyriaus inspektorių *Johan Tarčulovski*¹⁶⁰. Nors nuteistųjų iš šių valstybių nedaug, galima pastebėti, kad atlikę bausmę ir grįžę į šiame skyriuje aptariamas šalis jie yra palaikomi vietinių ir įsitvirtina politinėse struktūrose.

Respondentai iš Kosovo minėjo daug skirtingų karo nusikaltėlių, kurie yra aktyviai matomi valstybės viešajame ir politiniame gyvenime. Tačiau išskirti asmenys buvo nuteisti nacionaliniuose teismuose (Sylejman Selimi, Rustem Mustafa) arba išteisinti tribunolo (Ramush Haradinaj (atsistatydino iš ministro pirmininko pareigų 2019 m. dėl Specialiojo Hagos prokuratūros ofiso pateiktų įtarimų karo nusikaltimais¹⁶¹), Fatmir Limaj (2018 m. išteisintas ir nacionaliniame Kosovo teisme¹⁶²), Idriz Balaj). TBTHJ nuteistas kosovietis H. Bala mirė 2018 m. (Žr. Priedai: [Lentelė Nr. 1. TBTHJ nuteistų asmenų sąrašas](#)). Įvykis buvo pagerbtas tylos minute Kosovo asamblėjoje, tačiau daugiau informacijos apie jo veiklą išėjus į laisvę (buvo paleistas iki sueinant bausmės atlikimo termino) itin mažai¹⁶³. Kitas nuteistasis, L. Brahimaj atliko visą bausmės laiką ir grįžęs tapo Kosovo parlamento nariu:

<...> Iš dviejų asmenų, nuteistų už karo nusikaltimus, vienas atliko du trečdalius bausmės, o išėjęs į laisvę mirė dėl natūralių priežasčių. Kitas, jo vardas Lahi Brahimaj, buvo teistas kartu su Ramushui Haradinajui [išteisintas tribunolo] už karo nusikaltimus. Jis buvo nuteistas kalėti šešerius metus. Atlikęs bausmę ir grįžęs tapo Kosovo parlamento nariu. Ar gali įsivaizduoti? Tai gana...Turiu omenyje taip, jis atliko bausmę, bet apskritai šis atvejis yra tikrai nepriimtinas¹⁶⁴.

Įdomu tai, kad respondentų teigimu, Kosovo visuomenė karo nusikaltėlius palaiko stipriau, nei politinis elitas, kas išskiria Kosovą atvejį nuo kitų šalių (ypač Serbijos ir BiH). Tai nereiškia, kad

¹⁵⁹ ICTY, Case information sheet, Lahi Brahimaj, https://www.icty.org/x/cases/haradinaj/cis/en/cis_haradinaj_al_en.pdf [Žiūrėta 2021-05-05].

¹⁶⁰ ICTY, Case information sheet, Johan Tarčulovski, https://www.icty.org/x/cases/boskoski_tarculovski/cis/en/cis_boskoski_tarculovski_en.pdf [Žiūrėta 2021-05-05].

¹⁶¹ Hagos specialiosios prokuratūros ofisas (*angl. Specialist Prosecutor's Office*) įsteigtas tirti karo ir pokario nusikaltimus Kosove. Eraldin Fazliu, Blerta Begisholli, „Kosovo PM Resigns after Summons from Hague Prosecutors“, <https://balkaninsight.com/2019/07/19/kosovo-pm-resigns-after-hague-prosecutors-call-for-questioning/> [Žiūrėta 2021-05-08].

¹⁶² Prishtina Insight, „Kosovo court acquits Fatmir Limaj of war crimes charges“, <https://prishtinainsight.com/kosovo-court-acquits-fatmir-limaj-war-crimes-charges/> [Žiūrėta 2021-05-08].

¹⁶³ Perparim Isufi, „Kosovo, Serbia Criticised for Honouring War Crimes Convicts“, Balkan Insight, 2018, <https://balkaninsight.com/2018/02/09/kosovo-parliament-criticised-for-commemorating-war-crimes-convict-02-09-2018/> [Žiūrėta 2021-05-05].

¹⁶⁴ Bekim Blakaj, interviu su autoriumi, Kosovas (nuotolinis interviu), 2021 m. kovo 3 d.

Kosovo politikams nėra svarbus karo nusikaltėlių šlovinimas, tačiau jie jo atsisako pajautę spaudimą iš vakarų (kaip ir Kroatijos atveju):

Na, dažniausiai [palaikomi] žmonių. Noriu pasakyti, kad tai būtų pirmas matomas dalykas. [Palaikymas] nelabai didelis, bet na žinot, žinutes Facebook ir pan. Iš vyriausybės, ne tiek. Šiuo atveju jie tyli ir tiesiog neatsako į joki mūsų reikalavimą ar kritiką. Mus paprastai palaiko Amerikos ambasada ir kai kurios kitos ambasados – Britanijos ambasada, Šveicarijos ambasada, kurios yra labai įsitraukusios sprendžiant susitaikymą su praeitimi ir tai, kad karo nusikaltėliai neturėtų būti valdžioje. Paprastai, kai jie [politinis elitas] reaguoja vyriausybė linkusi kažką daryti, nes bijo. Na žinote, Amerika gali atsiimti pinigus. <...> Taigi, jie [politinis elitas] išsigąsta tik tada, kai yra grėsmė jų pinigams, kitu atveju jiems tiesiog nerūpi¹⁶⁵.

Be to, būtina paminėti, kad abu respondentai pastebi aiškų naratyvą, šlovinantį buvusius KLA kovotojus: „*tai toks naratyvas, kad nieko blogo negali pasakyti apie albanų karį*“¹⁶⁶. Už humanitarinės teisės pažeidimus nuteisti asmenys šalyje vadinami ne karo nusikaltėliais, o „*buvusiais karo nusikaltėliais*“¹⁶⁷. Ekspertų nuomone, toks naratyvas yra remiamas žiniasklaidos ir todėl populiarus vietinių gretose.

Juodkalnijos respondentė atsakymus pateikė raštu ir daugiausia kalbėjo bendrai apie nuteistųjų reintegracijos strategijas ir su tuo susijusius padarinius visame Balkanų regione. Ekspertė nepateikė konkrečių pavyzdžių, kokių veiksmų TBTBJ nuteistieji imasi Juodkalnijoje. Ji minėjo tik vieną atvejį, kada TBTBJ nuteistojo Radovan Karadžić (Bosnijos serbas) teismas buvo šalyje transliuojamas gyvai¹⁶⁸. Taip pat kritikavo Juodkalnijos vyriausybę dėl nebevykdomų nacionalinių teismų, skirtų nubausti karo nusikaltėlius ir dėl mažo visuomenės informuotumo apie karą, jo vykdytojus ir aukas¹⁶⁹. Nors iš respondentės atsakymų negalima daryti pagrįstų išvadų apie TBTBJ nuteistųjų reintegraciją ir jos pasekmes Juodkalnijoje, ji aiškiai apibūdino situaciją visame Balkanų regione. Jos teiginius grindžia ir tyrimo metu surinkti duomenys: karo nusikaltėlių įsitraukimas Balkanų regiono valstybių viešajame ir politiniame gyvenime tampa vis dažniau matomu reiškiniu; atskirų šalių visuomenės susiskaldžiusios t.y. viena dalis protestuoja prieš karo nusikaltėlių įsitraukimą į viešąjį ir politinį gyvenimą, kita ne (pastaroji atsveria protestuojančius); vietinis elitas sąmoningai naudoja karo nusikaltėlius savo tikslams pasiekti:

Galima padaryti išvadą, kad politikai naudoja karo nusikaltėlius norimiems tikslams pasiekti, kurie dažniausiai yra skirti rinkėjų padidinti rinkėjų skaičių. Kita vertus, nuteisti karo nusikaltėliai nori kuo greičiau integruotis į visuomenę, gauti ekonominę naudą ir tokiu būdu nori ir toliau būti žiniasklaidoje¹⁷⁰.

Situacija Š. Makedonijoje atrodo nuosaiki ir iš pokalbio su respondentu matoma, kad šalyje šiuo metu nėra skiriama daug dėmesio karo nusikaltėliams¹⁷¹. Žinoma, tai galimai paaiškina faktas, kad

¹⁶⁵ Trina Binaku, interviu su autore, Kosovas (nuotolinis interviu), 2021 m. vasario 16 d.

¹⁶⁶ Ten pat.

¹⁶⁷ Bekim Blakaj, interviu su autoriumi, Kosovas (nuotolinis interviu), 2021 m. kovo 3 d.

¹⁶⁸ Aleksandra Vukčević, interviu su autore, Juodkalnija (atsakymai pateikti raštu), 2021 m. kovo 29 d.

¹⁶⁹ Ten pat.

¹⁷⁰ Ten pat.

¹⁷¹ Aleksandar Krzalovski, interviu su autoriumi, Šiaurės Makedonija (nuotolinis interviu), 2021 m. kovo 17 d.

TBTBJ nuteisė tik J. Tarčulovski. Tiesa, paleistas iki sueinant bausmės terminui (2013 m.), Š. Makedonijos oro uoste jis buvo pasitiktas tuometinio ministro pirmininko Nikola Gruevski, kitų šalies politikų ir gausaus skaičiaus vietinių¹⁷². Vėliau, 2016 m. buvo įtrauktas į Makedonijos nacionalinės vienybės demokratinės partijos (VRMO-DPMNE) sąrašą ir laimėjo vietą parlamente¹⁷³. Kalbinto eksperto teigimu, tuometinis visuomenės palaikymas J. Tarčulovski gali būti siejamas su požiūriu į tribunolą kaip subjektyvų ir nesąžiningą teisimą:

Pagrindinis dalykas, kas nutiko yra tai, kad niekas iš Albanijos pusės nebuvo nubaustas už tai, ką padarė ir buvo tik vienas atvejis, kai Makedonijos pajėgos buvo apkaltintos ir iškart buvo nuteistas vienas iš dviejų kaltinamųjų [L. Boškoski - išteisintas, J. Tarčulovski - nuteistas]. Taigi, nors ir daug dirbame, stengdamiesi suprasti albanų požiūrį, tačiau vėlgi, didžioji dauguma makedonų tai suvokė kaip didžiulę neteisybę, ypač kai abi bylos neturėjo nieko bendro su konfliktu. Tai buvo <...> vertinama kaip dar viena tarptautinės bendruomenės neteisybė Makedonijos atžvilgiu. Taigi, mano nuomone [iš visuomenės] nėra jokių griežtesnių reakcijų dėl to, kad albanai liko nenubausti¹⁷⁴.

Apibendrinant, šiame skyriuje buvo aptartos trys Balkanų šalys (Kosovas, Juodkalnija ir Š. Makedonija). Ekspertų iš šių šalių pavyko pakalbinti nedaug, todėl negalima daryti griežtų išvadų apie nuteistųjų rehabilitaciją ir jos pasekmes šiose šalyse. Kita vertus, iš pokalbių galima matyti, kad šiose valstybėse, kaip ir Serbijoje, BiH ar Kroatijoje, vis dėlto TBTBJ nuteistieji tampa matomais ir žinomais veidais išėję į laisvę ir užima aukštas pozicijas politinėse struktūrose (nepaisant fakto, kad TBTBJ nuteisė vos keletą asmenų iš Kosovo, Š. Makedonijos ir Juodkalnijos). Taip pat galima pastebėti palaikymą nuteistiesiems skiriamą tiek iš politikų, tiek visuomenės (ypač Kosovo atveju). Taip pat dėmesio verta įžvalga yra ta, kad kaip ir Kroatijos atveju, Kosove politikų palaikymą nuteistiesiems slopina tarptautinės bendruomenės spaudimas. Ateities tyrimai, įtraukiantys nacionaliniuose teismuose teistus karo nusikaltėlius leistų atskleisti daugiau detalių apie karo nusikaltėlių reintegracijos strategijas ir tai, kaip jos vertinamos šiose valstybėse.

4. II-as analizės žingsnis. Rehabilitacijos samprata skirtingose respondentų kategorijose

Tai antroji analizės dalis, kurioje pristatoma, kaip respondentų grupės suvokia sėkmingą asmenų, nuteistų už masinius žmogaus teisių pažeidimus, rehabilitaciją ir kokius elementus jai priskiria. Šioje dalyje taip pat išryškinama, kokiais argumentais ekspertai grindžia pasirinktą rehabilitacijos sampratą, kokie jos panašumai ir skirtumai pastebimi skirtingose respondentų kategorijose. Tai leis

¹⁷² Global Times, „Thousands of Macedonians welcome released war crimes convict“, 2013.

<https://www.globaltimes.cn/content/774500.shtml> [Žiūrėta 2021-05-09].

¹⁷³ Elena Andonovska, „Macedonian War Crimes Convict Enters Parliament“, Balkan Insight, 2016.

<https://balkaninsight.com/2016/12/19/macedonia-s-war-crimes-convict-enters-parliament-12-18-2016/> [Žiūrėta 2021-05-09].

¹⁷⁴ Aleksandar Krzalovski, interviu su autoriumi, Šiaurės Makedonija (nuotolinis interviu), 2021 m. kovo 17 d.

analizės eigoje atskleisti esminį skirtumą tarp to, kaip TB TBJ vertina sėkmingą nuteistųjų reabilitaciją ir kaip ją suvokia nuteistuosius priimančios visuomenės.

4. 1. Reabilitacijos samprata žmogaus teisių aktyvistų kategorijoje

Pokalbiuose su žmogaus teisių ekspertais, stipriausiai akcentuotas sėkmingos reabilitacijos aspektas buvo tribunolo nuteistųjų teisių suvaržymas dalyvaujant visuomenės viešajame ir, ypač, politiniame gyvenime. Visi respondentai pabrėžė, kad buvusių karo nusikaltėlių atskyrimas nuo viešojo ir politinio gyvenimo yra būtini reabilitacijai. Teisės į viešumą apribojimai buvo įvardinami kaip suspenduota galimybė kreiptis į visuomenę, skleisti savo nuomonę socialiniuose tinkluose, televizijos ir radijo kanaluose, dirbti viešajame sektoriuje, imtis politinės veiklos.

Tokia pozicija dažniausiai buvo grindžiama siekiant atkreipti dėmesį į pažeistus karo aukų interesus, kada jie kasdien mato ir girdi TB TBJ nuteistuosius, neigiančius savo kaltę ir toliau kurstančius etninę įtampą viešojoje erdvėje:

Realybė rodo, kad daug, labai daug nuteistų karo nusikaltėlių atlikę bausmę ne tik imasi aktyvios veiklos visuomenėje vienokiu ar kitokiu būdu, bet ir nekalba kaip nuteistieji. Jie kalba apie save kaip apie aukas <...> Kaip motina, netekusi visos savo šeimos gali jausti, kad teisingumas įvykdytas, kai ji mato savo mieste laisvėje vaikstančius nuteistus karo nusikaltėlius, kurie nesielgia normaliai, bet kalba bausmės dalykus <...> Jie [karo aukos] nuolat, kasdien mato žmones, kurie buvo sargybiniai koncentracijos stovyklose, vykdė prievartą ir kitus karo nusikaltimus. Tai yra pagrindinis teisingumo trūkumas, nes bausmės tikslas liko neįgyvendintas¹⁷⁵.

Citata puikiai atliepia tai, kaip respondentai supranta tarptautinio baudžiamojo proceso ir skiriamų bausmių kertinį tikslą. Žmogaus teisių aktyvistams tarptautiniai teismai, visų pirma, turi užtikrinti teisingumą karo aukoms, todėl nuteistųjų reabilitacija bus laikoma pavykusia tik tuomet, kai bus patenkinti aukų poreikiai. Jei nuteistieji turi galimybę viešai skaudinti nukentėjusius neigdami savo kaltę, ar propaguodami šovinistinę retoriką naudota karo metu, reabilitacija laikoma neįgyvendinta. Įdomu tai, kad atstovaudami žmogaus teisių aktyvistų poziciją, kai kurie respondentai vis dėlto pabrėžė svarbiausių žmogaus teisių užtikrinimą nuteistiesiems (teisė į psichinę ir fizinę sveikatą, orias gyvenimo sąlygas kalinimo įstaigose), tačiau vis tiek laikėsi požiūrio, kad jų viešumas turėtų būti maksimaliai apribotas. Kitaip tariant, demokratiškose valstybėse prigimtinė laikoma teisė į saviraišką ar teisė nepatirti diskriminacijos karo nusikaltėliams vis dėlto turėtų būti suvaržyta.

Pokalbiuose tai pat išryškėjo, kad aukų pozicijos stiprinimas ne vienintelė priežastis, kodėl siūloma užkirsti TB TBJ nuteistiesiems kelią į viešumą. Respondentų požiūriu, tai turėtų būti daroma ir dėl jų poveikio plačiajai visuomenei. Viešumas suteikia galimybę formuoti visuomenės nuomonę, kas nėra savaiminė problema, tačiau, kaip pastebi ekspertai, dažna buvusių kalinių strategiją yra neigti savo kaltę, iškreipti istorinius faktus, pristatyti save kaip karo didvyrius ir neigti ar pateisinti vykdytus nusikaltimus taip trukdant susitaikymui. Tai leidžia paaiškinti, kodėl ekspertai buvusių kalinių

¹⁷⁵ Fuad Avdagić, interviu su autoriumi, BiH (nuotolinis interviu), 2021 m. kovo 1 d.

įsitvirtinimą politinėse pozicijose vertina labiau neigiamai, nei tiesiog savarankišką išitraukimą į viešąjį gyvenimą (rašant knygas, dalyvaujant viešosiose diskusijose neturint politinių postų ir pan.). Užimta politinė rolė reiškia ne tik buvusių kalinių finansavimą iš mokesčių mokėtojų surinktų lėšų, bet svarbiau suteiktą galios poziciją, kuri niekada neturėtų būti gražinta karo nusikaltėliams. Klabėdama apie situaciją Kosove, respondentė akcentavo buvusiam Kosovo išlaisvinimo armijos (KLA) generolui Sylejman Selimi¹⁷⁶ suteiktą ministro pirmininko patarėjo postą:

Jis negali būti ministro pirmininko patarėjas. Jis gali paveikti ministrą pirmininką įvairiais būdais, jis neturi būti viešas veidas. Jei buvai įtakingas KLA, ypač pirmaisiais metais, manau, tu vis dar turi galios. Ji gali būti simbolinė, kaip „herojus“ ir panašiai, bet kartu ir politinė. Pavyzdžiui, gali žmonėms daryti įtaka užsiimant šantažu ir priversti juos daryti bet ką. Gali nesijaudinti, tiesiog būti namuose ir valdyti¹⁷⁷.

Citata taip pat leidžia pastebėti dar vieną svarbų rizikos faktorių, buvusiems nuteistiesiems užėmus politinius postus. Jie gali būti šantažuojami ar kitokiu būdu veikiami buvusių bendrininkų karo metu. Tai yra vienas svarbiausių veiksnių, dėl kurių pasibaigus režimui vykdoma liustracijos politika (ribojamos buvusio režimo vykdytojų teisės įsidarbinti viešosiose valstybės institucijose)¹⁷⁸.

Taip pat respondentai pastebi, kad politinės pozicijos suteikia teisę formuoti ir tokias svarbias viešosios politikos sritis kaip švietimas. Pokario visuomenėse švietimas gali tapti įrankiu kuriant naujas istorines tiesas ir faktus, todėl yra viena svarbiausių sričių galinčių paspartinti arba ap sunkinti susitaikymą su praeitimi, taikos įtvirtinimą ir todėl dažnai buvo akcentuotas žmogaus teisių aktyvistų. Noras atriboti TBTHJ nuteistuosius nuo galią suteikiančių pozicijų gali būti paaiškintas ne tik siekiu apsaugoti aukas, bet ir užkirsti kelią ateities žiaurumas ir įtvirtinti taiką regione. Tai paaiškina ir respondentų suteikta informacija apie jų pagrindines darbe vykdomas funkcijas, priskiriamas pereinamojo laikotarpio teisingumui: istorinių faktų atskleidimas rengiant visuomenines parodas (genocido aukų skaičiaus tikslinimas, asmenų nuteistų TBTHJ ir nacionaliniuose teismuose už karo nusikaltimus viešinimas atskleidžiant jų vardus, pavardes, portretus, jiems pateiktus kaltinimus teisme), diskusijos karo tema su moksleiviais ir vyresniais visuomenės nariais bei projektų, skirtų susitaikyti su istorinėmis nuoskaudomis įgyvendinimas¹⁷⁹. Kosovo YIHR organizaciją atstovaujantys respondentai siūlymą užkirsti kelią karo nusikaltėliams eiti viešas pareigas taip pat įtraukė į

¹⁷⁶ Sylejman Selimi buvo nuteistas nacionaliniame Kosovo teisme už karo nusikaltimus Kosovo karo metu. Jis niekada nebuvo teistas TBTHJ, tačiau respondentė ši atvejį pateikė kaip vieną žymiausių pavyzdžių savo šalyje, kada karo nusikaltėlis užėmė aukštą politinę poziciją. Tai vis tiek leidžia atskleisti jos požiūrį apie karo nusikaltėlių išitraukimą į politinę veiklą.

¹⁷⁷ Trina Binaku, interviu su autore, Kosovas (nuotolinis interviu), 2021 m. vasario 16 d.

¹⁷⁸ Julija Ravaitytė, „Liustracijos politikos Lietuvoje vertinimas.“ Politologija 1 (77), 2015, 49-100.

¹⁷⁹ YIHR, „Dealing with the past“ projektas Kosove, <<https://www.facebook.com/dwpkosovo>>. Taip pat Post-Conflict Research Center (BiH) centro vadovė Velma Šarić atsiuntė dviejų centro parodų medžiagą „The Siege of Sarajevo through the Judgments of the ICTY“, kurioje viešinami TBTHJ nuteistųjų veidai ir padaryti nusikaltimai <<https://p-crc.org/our-work/creative-multimedia/photography/the-siege-of-sarajevo-through-the-judgments-of-the-icty/>> bei „Srebrenica Genocide“ (liet. Srebrenicos genocidas), kurioje viešinamos genocido vietos, aukų skaičiai ir asmenys pripažinti kaltais už genocido vykdymą <<https://www.srebrenicamemorial.org/bs/article/235/predstavljani-prvi-rezultati-projekta-genocid-u-srebrenici-kroz-presude-krivicnih-sudova>>, [Žiūrėta 2021-04-20].

„Susitaikymo su praeitimi“ (*angl. Dealing with the past*) principų sąrašą, kurį pristatė prezidentui, ministrui pirmininkui ir kitiems parlamentarams¹⁸⁰. Dokumente teigiama, kad tokie asmenys neturėtų gauti priegios prie „informacijos apie valstybės ir visuomenės saugumą“, o jiems suteiktos pareigos kenkia piliečių pasitikėjimo institucijomis atkūrimui bei ilguoju laikotarpiu gali iškreipti istorinius faktus ateities kartoms¹⁸¹.

Tik dvi respondentės (iš keturiolikos žmogaus teisių aktyvistų kategorijai priskirtų ekspertų), buvo mažiau kategoriškos. Pirmoji, galimybę suteikti teisę į viešumą siūlė tik tuo atveju, jei nuteistieji priiima atsakomybę už padarytus nusikaltimus ir stengiasi prisidėti kuriant ilgalaikę taiką regione ar valstybėje, į kurią grįžo:

„Idealios reabilitacijos atveju, kaltės pripažinimas turėtų būti pasitelkiamas kaip būdas kovoti su neigimu ir, žinoma, užkirsti kelią genocidui ar bet kokiems masiniams žiaurumams, ar konfliktams ateityje¹⁸².“

Kita respondentė galimybę dalyvauti viešajame gyvenime matė kaip savanorišką sprendimą, kurį turi priimti buvęs kalinys:

„Tai turi būti ne kažkas, kas vykdoma per prievartą, bet kažkas, kas yra siūloma: arba nori aktyviai dalyvauti viešajame gyvenime skatinant etninius gerus santykius, įgyvendinant tiesą, teisingumą ir panašiai, arba – likusį gyvenimą gyvenk už visuomenės akiračio ribų¹⁸³.“

Dalyvavimas įvairiuose minėjimuose skirtuose nukentėjusiems kare, skatinimas atverti archyvus slepiančius su karo nusikaltimais susijusią informaciją taip pat buvo išskirti kaip veiksmai, kurių turėtų imtis TBTH nuteistieji. Toks požiūris leidžia atpažinti, kokia bausmė atlikusių asmenų elgsena būtų priimtina ir ko iš jų tikimasi. Be minėtų veiksmų, dvi respondentės taip pat išskyrė ir literatūroje dažnai minimą *nuoširdų* gailėjimąsi, kaip būtiną sėkmingos reabilitacijos komponentą¹⁸⁴:

„Mano nuomone, reabilitacija, viešai kalbant, turėtų būti susijusi su atsiprašymu ir atsakomybės bei kaltės prisiėmimu. Mes kalbame apie asmenis, kurie buvo nuteisti teisme ir mažiausia ką jie turėjo padaryti, tai prisiimti atsakomybę, bet dauguma jų to nepadarė¹⁸⁵.“

Likusieji (dvylika iš šešiolikos žmogaus teisių aktyvistų), net tiesiogiai paklausti apie gailėjimąsi, jo neakcentavo kaip reabilitacijai būtino elemento.

Apibendrinant, nors šiai kategorijai priskirti respondentai sutinka, kad bausmę atlikusiems asmenims reikalinga užtikrinti būtinąsias žmogaus teises, tačiau laikosi griežtos pozicijos dėl jų teisių apribojimo dalyvaujant valstybių viešajame ir politiniame gyvenime. Dalis respondentų pateikė

¹⁸⁰ YIHR „Dealing with the past principles“, <<https://yihhr-ks.org/site/wp-content/uploads/2021/01/Principi-Eng.pdf>> [Žiūrėta 2021-04-20].

¹⁸¹ Ten pat.

¹⁸² Velma Šarić, interviu su autore, BiH (nuotolinis interviu), 2021 m. kovo 25 d.

¹⁸³ Jelena Krstić, interviu su autore, Serbija (nuotolinis interviu), 2021 m. balandžio 1 d.

¹⁸⁴ Nataša Kandić, interviu su autore, Serbija (nuotolinis interviu), 2021 m. kovo 30 d.; Vesna Teršelić, interviu su autore, Kroatija (nuotolinis interviu), 2021 m. vasario 16 d.

¹⁸⁵ Vesna Teršelić, interviu su autore, Kroatija (nuotolinis interviu), 2021 m. vasario 16 d.

siūlymus dėl galimų sąlygų, kurias išpildę TBTHJ nuteistieji vis dėlto galėtų turėti teisę į viešumą. Tokiais atvejais iš jų būtų tikimasi tęstinio ir betarpiško solidarumo su karo aukomis bei viešai demonstruojamo kaltės pripažinimo. Žvelgiant į reabilitacijos apibrėžimą, tokia samprata nurodo į „visuomenei priimtina būdą“, kurio turėtų siekti į laisvę išėję asmenys. Svarbu pabrėžti, kad žmogaus teisių aktyvistai nekalbėjo apie pirmąjį reabilitacijos apibrėžimo kriterijų – reabilitacijos procesą (intervencinius veiksmus, kurių turi būti imamasi bausmės atlikimo metu). Viena vertus, tai galima sieti su ekspertinių žinių trūkumu, kita vertus tikėtina, kad dėl į aukas orientuoto požiūrio ir tvarios taikos siekio jiems aktualus tik reabilitacijos rezultatas. Į aukas orientuotas požiūris tampa itin svarbiu analizės eigoje, nes leidžia pastebėti, kokiais atvejais reabilitacija daugiausia priklauso nuo valstybių, į kurias grįžtama.

4.2. Reabilitacijos samprata karo aukų/aukų asociacijų kategorijoje

Šios respondentų kategorijos analizę verta pradėti nuo to, kad karo aukų ir aukų asociacijų atstovai paklausti apie reabilitacijos sampratą atsakinėjo trumpai ir ne taip išsamiai, kaip žmogaus teisių aktyvistai, tačiau išsamiai dalijosi savo patirtimi karo metu ir tuo, kokį poveikį ji turi dabarčiai. Taip pat pasakojo apie atsitiktinius susitikimus su į laisvę išėjusiais buvusiais kaliniais tiek fiziškai, tiek socialiniuose tinkluose, kas suteikė reikšmingos informacijos apie aukų savijautą ir reakcijas į buvusius TBTHJ kalinius.

Pokalbiuose išryškėjo akivaizdus skirtumas dėl to kokie reabilitacijos elementai atrodo svarbiausi žmogaus teisių aktyvistams ir kokie karo aukoms, aukų asociacijų atstovams. Priešingai nei pirmojoje respondentų kategorijoje, ši tiesiogiai neakcentavo TBTHJ nuteistųjų teisių į viešumą apribojimo, kaip būtino reabilitacijos kriterijaus. Daug svarbiau respondentams buvo teorinėje darbo dalyje išskirti kaltės pripažinimo ir gailėjimosi už padarytas skriaudas elementai. Interviu metu atskleisti pasakojimai rodo, kad būtent kaltinimų neigimas yra labiausiai aukas žeidžiantis, skaudinantis ir baimę keliantis veiksnys. Tiesa, respondentai kalbėjo tik apie tuos atvejus, kada buvę kaliniai aktyviai neigia savo kalbę:

Reabilitacija kaip bausmės tikslas tarptautinėje baudžiamojoje teisėje yra pageidautinas tiek patiems nusikaltėliams, tiek bendruomenei, tačiau kalbant apie tarptautinius karo nusikaltėlius, kurie neigia padarę sunkiausius nusikaltimus už kuriuos jie buvo nuteisti, arba pirmą pasitaikiusią akimirką atsiima [TBTHJ įrodytus] kaltinimus, neracionalu kalbėti apie jų reabilitaciją. Visų pirma, reikia nepamiršti, kad karo nusikaltėliai dažnai grįžta į aplinką, kuri juos priima kaip didvyrius, kas užkerta kelią jų veikimui bendruomenei priimtinu būdu, ypač aukų atžvilgiu. Nepripažįstant atsakomybės ir nerodant atgailos, negalima tikėtis atlaidaus požiūrio į smurtautojus ir jų reabilitacijos¹⁸⁶.

Manau, kad pripažinimas to, ką jie padarė yra svarbiausias, nes kitu atveju jie garbinami. Pradedant mokyklos vadovėliais ir baigiant žiniasklaida, o tai iš naujo viktimizuoja aukas¹⁸⁷.

¹⁸⁶ Murat Tahirović, interviu su autoriumi, BiH (atsakymai pateikti raštu), 2021 m. balandžio 7 d.

¹⁸⁷ Nela Pamuković, interviu su autore, Kroatija (nuotolinis interviu), 2021 m. balandžio 5 d.

Respondentai nurodė konkrečius TBTBJ nuteistuosius ir pateikė daug faktų apie jų veiksmus grįžus į regioną. Tai leido pastebėti, kaip į laisvę grįžusių asmenų kaltės neigimas ar karo faktų iškraipymas (įvairiose televizijos laidose, socialinėse medijose ar tiesiog baruose, gatvėje) sukuria priešpriešą, skatina konfrontacijas visuomenėje ginčijantis dėl istorinių faktų ir sukuria nesaugumo jausmą:

Grįžtant prie Došen. Kažkuriuo metu diskutavome apie [koncentracijos] stovyklas ir ten buvo vienas vaikas, kuris pradėjo skleisti melą apie Omarską¹⁸⁸. <...> aš ėmiau ginčytis ir tada pateikiau keletą faktų bei įdėjau nuorodą į tam tikrus parodymus teisme ar bet ką, kur galima rasti daugiau informacijos. Tada pareiškiau, kad nuo liepos 12 d. jie mušė žmones ir mėtė jų kūnus ant deginamų padangų, netgi mėtė dar gyvus žmones ant jų. <...> Tada Došen atsakė, mes, žinoma, nesame draugai, bet jis tai pamatęs pasakė maždaug taip: „*Kas sakė, kad taip nutiko? Taip niekada nebuvo, aš nemeluoju*“. Kažkaip panašiai taip. Aš buvau šokiruotas. Viena vertus, aš jo nebijau, nes esu ne vienas. Kita vertus, nenoriu turėti tiesioginio kontakto su tokiu tipu, žinai, ką turiu omenyje? <...> Aš turiu pakankamai, ką reikia apsaugoti, savo dukras, save ir pan. Šiaip ar taip, atsakiau. Jis vėl man atsakė: „*Teisme tai neįrodyta*“. Tuomet radau nuorodą, kur lagerio kalinys tai paliudijo teisme ir pasakiau: „*Ne viskas, kas nutiko buvo įrodyta teisme, bet tai buvo*“¹⁸⁹.

Ši diskusija vyko socialinėse medijose ir būtina turėti omenyje, kad tyrime dalyvavę respondentai yra aktyvūs aukų teisių gynėjai, todėl tokia elgsena nėra būdinga visiems nukentėjusiesiems. Vis dėlto, aukščiau cituotas interviu suteikė reikšmingos informacijos tyrimui dviem aspektais. Visų pirma, jis patvirtina kitų respondentų poziciją apie tai, kaip svarbu nukentėjusiesiems karo metu apginti teisme įrodytą tiesą. Antra, leido pastebėti, kad aukos nesijaučia saugiai aplinkoje, kurioje buvę TBTBJ kaliniai proaktyviai neigia savo kaltę ar bando iškreipti istorinius faktus. Kaip paaiškina kita respondentė, tokia aplinka kuria neužtikrintumo ir baimės jausmą dėl galimų žiaurumų ateityje arba kitaip tariant, galimo istorijos pasikartojimo:

Žinote, tai gąsdina asmeniškai, nes mes jau tiek kartų sakėme šį sakinį „*Niekada daugiau, niekada daugiau*“ ir mes paprasčiausiai nustojame juo tikėti. Mes netikime šiuo „*Niekada daugiau*“, nes vis dar turime karo nusikaltėlių, kurie bando „reabilituotis“, net iš Antrojo pasaulinio karo, kurie buvo nuteisti arba įvykdė tiek daug žiaurumų ir vis dar yra matomi kaip karo didvyriai. <...> Mes čia sakome, kad „*karas nesibaigė, tiesiog niekas nebešaudė*“. Mes nebešaudome vienas į kitą, bet karas dar nesibaigė. Tad aš tikiu, kad kol mes neatsirasime etape, kur priimsime ir pripažinsime visus įvykdytus nusikaltimus, mes visada apie tai kalbėsime, visada turėsime žmonių, kurie kovos su šią neteisybę¹⁹⁰.

Turint omenyje reabilitacijos apibrėžimą ir tai, kad jos sėkmė priklauso nuo to, kaip buvusius kalinius priima visuomenė, kurioje gyvena ir karo aukos, pokalbiai su respondентаis atskleidžia paradoksalią situaciją. Iš pirmo žvilgsnio, nuteistieji veikia kaip pilnaverčiai visuomenės, į kurią grįžo nariai. T.y. jie gali laisvai skleisti savo idėjas, turi palaikančią auditoriją ir net yra priimami didžiosios visuomenės dalies, tačiau karo aukoms tokia reabilitacija atrodo netinkama ir toliau kurstanti įtampą. Be atsakomybės prisiėmimo, kaip jau minėta skyriaus pradžioje, karo aukos ir aukų asociacijų atstovai

¹⁸⁸ Apytiksliai nuo 1992 m. gegužės 25 d. iki 1992 m. rugpjūčio 30 d. šalia Omarskos miesto veikusi koncentracijos stovykla, kurioje buvo kalinama daugiau kaip 3000 Bosnijos musulmonų ir kroatų. ICTY, The International Tribunal for the former Yugoslavia charges 21 Serbs with atrocities committed inside and outside the Omarska death camp, 1995. <<https://www.icty.org/en/press/international-tribunal-former-yugoslavia-charges-21-serbs-atrocities-committed-inside-and>> [Žiūrėta 2021-04-23].

¹⁸⁹ Satko Mujagić, interviu su autoriumi, BiH (nuotolinis interviu), 2021 m. kovo 4 d.

¹⁹⁰ Aalamasa Salihović, interviu su autore, BiH (nuotolinis interviu), 2021 m. balandžio 28 d.

išskyrė atsiprašymą ir gailėjimąsi kaip reikšmingus elementus, galinčius paspartinti dialogą su buvusiais kaliniais ir susitaikymą ilguoju laikotarpiu:

Manau, būtų normalu, jei šie žmonės išreiktų tam tikrą sielvartą dėl to, ką padarė. Bent jau pasakytų: „*Mane ištiko akimirkos silpnumas, mane paveikė bendra atmosfera ir pan., ir apgailestauju dėl to, atsiprašau*“. Manau, kad vienas iš jų atsiprašė. Vienas iš jų atsiprašė aukų, dabar neprisimenu. Atsiprašymas aukų šeimų... Taigi, šitie dalykai ir tada tiesiog tylėk, gyvenk savo gyvenimą ir tiek. Jei atsėdėjai, tai atsėdėjai¹⁹¹.

Mums visiškai pakaktų, jei būtų žmonių, kurie pasakytų: „*Taip, mes tai padarėme, neturėjome taip pasielgti, bet mes tai padarėme ir dėl to apgailestaujame*“, ir, žinote, tai yra žingsnis, nuo kurio galime pradėti judėti į priekį. Viena iš priežasčių, kodėl mes tai darome, kodėl mes stengiamės išsaugoti mūsų nužudytų žmonių ir artimųjų atminimą ir visą kitą, yra ta, kad vieną dieną mes tiesiog įsivaizduojame tai padariusius žmones ateinančius link mūsų ir sakančius „*Taip, mes tai padarėme*“ ir mums to pakaks, nes tai yra taškas nuo kurio jaunosios kartos nebelaikys jų karo didvyriais¹⁹².

Beveik visi respondentai aiškiai identifikavo nusikaltimų pripažinimą ir gailėjimąsi kaip būtinus kriterijus sėkmingai rehabilitacijai, tačiau nors ir netiesiogiai, užsimenama apie „tylų gyvenimą“ atlikus bausmę. Panašiu būdu ir kiti respondentai išreiškė neigiamą TBTBJ nuteistųjų įsitraukimą į viešąjį gyvenimą vertinimą:

Tas, kas atliko bausmę, laikomas laisvu žmogumi, tačiau tai nesuteikia jam teisės niekinti ar įžeisti. Žodžio laisvė negali ir neturi būti beribė¹⁹³.

Priešingai nei žmogaus teisių aktyvistai, karo aukos ir aukų asociacijų atstovai nebuvo tokie konkretūs akcentuojant viešumo apribojimus karo nusikaltėliams. Nepaisant to, galima teigti, kad nuteistųjų aktyvus vaidmuo viešajame gyvenime yra nepriimtinas. Argumentą grindžia tai, kad respondentai kalbėjo tik apie tuos asmenis, kurie aktyviai neigia savo kaltę, karo faktus ir tai daro viešai. Be to, atlikus beveik visus interviu, balandžio 28 d. mėnesį pavyko pakalbinti Srebrenicos memorialinio centro atstovę išgyvenusią Srebrenicos genocidą Aalamasa Salihović. Kadangi atliekant interviu jau buvo žinoma tyrimo dinamika, buvo nuspręsta tiesiogiai respondentės paklausti ar TBTBJ nuteistųjų atribojimas nuo viešojo visuomenės gyvenimo, net ir tais atvejais jei nuteistieji prisiimtų atsakomybę už padarytus nusikaltimus ir jų gailėtusi, aukų požiūrių išpildytų sėkmingos rehabilitacijos sarmatą. Respondentė, kaip ir žmogaus teisių aktyvistai, vis dėlto aiškiai išskyrė būtinybę atriboti tokius asmenis nuo politinės veiklos. Ji, kaip ir pirmoji respondentų grupė, pateikia tokią pat argumentaciją įtraukdama galimą nuteistųjų poveikį plačiajai visuomenei:

Aš manau, kad jie niekada daugiau neturėtų būti politikos dalimi, kad ir kaip atsiprašintų, kad ir kiek demonstruotų gailėjimąsi, paprasčiausiai todėl, kad manau, jog tai yra vienas iš būdų neleisti šioms žmonėms vėl tapti visuomenės dalimi, kuri gali būti įtraukta į bet kokių sprendimų priėmimą. Nesvarbu, ar tie sprendimai yra susiję su švietimu ar su bet kokiais kitais dalykais susijusiais su žmonėmis¹⁹⁴.

¹⁹¹ Satko Mujagić, interviu su autoriumi, BiH (nuotolinis interviu), 2021 m. kovo 4 d.

¹⁹² Aalamasa Salihović, interviu su autore, BiH (nuotolinis interviu), 2021 m. balandžio 28 d.

¹⁹³ Murat Tahirović, interviu su autoriumi, BiH (atsakymai pateikti raštu), 2021 m. balandžio 7 d.

¹⁹⁴ Aalamasa Salihović, interviu su autore, BiH (nuotolinis interviu), 2021 m. balandžio 28 d.

Apibendrinant, aukų ir aukų asociacijų atstovų pozicija idealiai atitinka reabilitacijos apibrėžimą, kuriame išskiriami du kritiškai svarbūs sėkmingos reabilitacijos elementai: atsakomybės prisėmimas ir gailėjimasis/atsiprašymas už padarytas nuoskriaudas. Taip pat, nepaisant to, kad didžioji dalis respondentų to neakcentavo tiesiogiai, pokalbių metu buvo identifikuoti, kad tokių asmenų įsitraukimas į viešąjį ir ypač politinį gyvenimą turi neigiamą efektą aukoms ir yra vertinamas neigiamai. Kaip ir žmogaus teisių kategorijoje, tiesiogiai užklausus apie tokių asmenų viešumą, buvo akcentuotas ne viešumas bendrine prasme, bet būtent teisė įsitraukti į politinį gyvenimą, kuri niekada neturėtų vėl būti suteikta asmenims, nuteistiems už masinius žmogaus teisių pažeidimus.

5. III-as analizė žingsnis. TBTBJ turimų įrankių, skirtų užtikrinti sėkmingą nuteistųjų reabilitaciją vertinimas

Teorinėje darbo dalyje reabilitacija apibrėžta kaip „sėkminga bausmę atlikusių asmenų reintegraciją į visuomenę, suteikiant jiems galimybę socialiai funkcionuoti sau ir visuomenei priimtinu būdu“¹⁹⁵. Taip pat nustatyta, kad reabilitacija gali būti vertinama atsižvelgiant į reintegracijos procesą¹⁹⁶ ir rezultata¹⁹⁷. Pirma ir antra analizės dalys buvo skirtos aptarti TBTBJ nuteistųjų reabilitacijos rezultata: kokias reintegracijos strategijas jie renkasi grįžę į laisvę, kaip jos yra vertinamos respondentų bei vietinių ir kokias pasekmes tai sukelia atskirose Balkanų regiono valstybėse. Analizė taip pat leido parodyti, kaip regione gyvenantys ekspertai suvokia sėkmingos TBTBJ nuteistųjų reabilitacijos reiškinį ir kokius kriterijus jam priskiria. Šioje, paskutinėje analizės dalyje, remiantis darbo teoriniu pagrindu, antriniais šaltiniais ir interviu metu surinkta medžiaga bus vertinamas TBTBJ reintegracijos procesas. Remiantis teoriniu darbo pagrindu, tai galima padaryti išsiaiškinant, ar: taikomos reabilitacijos programos yra konstruktyvios, yra jos vykdomos atsižvelgiant į kiekvieną asmenį individualiai ir, ar užtikrinama baudžiamosios sistemos centralizacija. Šioje dalyje aptariamas kiekvienas iš išvardintų aspektų tam, kad būtų galima įvertinti, ar TBTBJ turi sėkmingai reabilitacijai reikalingus įrankius.

Konstruktyvios reabilitacijos programos. Reabilitacijos programos laikomos konstruktyviomis, jei jose nurodomas aiškus reabilitacijos apibrėžimas, norimas poveikis (siektinas rezultatas) ir pasiūlomi kriterijai, leidžiantys įvertinti gautą rezultata¹⁹⁸. B. Hola atliko tyrimą, kuriame peržiūrėjo TBTBJ pirmininko sprendimus suteikusius nuteistiesiems teisę išeiti į laisvę iki sueinant

¹⁹⁵ Barбора Hola, 2018, 352, cituota iš Anton M. Kalmthout, A. M., Ioan Durnescu, „European probation service system. A comparative overview“. *Probation in Europe*. Nijmegen, the Netherlands: Wolf Legal, 2008, 28.

¹⁹⁶ *Reintegracijos procesas* – intervenciniai veiksmai (individualizuotos programos), kuriomis siekiama sumažinti kriminogeninius rizikos faktorius.

¹⁹⁷ *Rezultatas* – asmens sėkminga reintegracija į visuomenę jai priimtinu būdu.

¹⁹⁸ Sam Lewis, cituota iš Shadd Maruna, Thomas P. LeBel. „Welcome home-examining the reentry court concept from a strengths-based perspective.“ *Western Criminology Review*, 4, 2002, 91-107.

bausmės atlikimo terminui. Tyrimo duomenimis, iki 2017 m., net 93 proc. asmenų buvo paleisti anksčiau bausmės atlikimo laiko, tačiau tik 36 asmenys, įvardinti kaip „pakankamai reabilituoti“¹⁹⁹. Tyrimas atskleidžia, kad sprendimuose nėra aiškių ir vieningų kriterijų nusakančių, kaip tribunolas apibrėžia nuteistojo reabilitaciją ir kokiais kriterijais vertinamas jos lygis. Viename naujausių straipsnių, analizuojančių TBT ir TBTBJ reabilitacijos sampratą, Edith Riegler daro tokią pat išvadą²⁰⁰. Jos teigimu, TBTBJ reabilitaciją įvardija kaip vieną svarbiausių įkalinimo tikslų, tačiau sprendimuose dėl teisės į paleidimą iki sueinant bausmės terminui, niekada neįvardinta kaip TBTBJ suprantą reabilitaciją ir kokias savybes turėtų demonstruoti reabilituotas asmuo. Taip pat pastebima, kad net tais atvejais, kai nuteistieji neigė savo kaltę ar bet kokią atsakomybę dėl pateiktų kaltinimų, jie vis tiek gaudavo teisę į ankstyvą paleidimą. Tokiais atvejais tribunolas sprendimą grindė dviejų trečdalių bausmės atlikimo praktika²⁰¹. E. Riegler teigimu, tai rodo, kad „*TBTBJ pirmininkas remiasi bet kokiais nežymiais reabilitacijos kriterijais, kuriuos interpretuoja kaip reabilitacijos požymius, kad būtų galima racionalizuoti ankstyvo paleidimo procesą*“²⁰². Šie kriterijai yra pateikiami priimančiųjų valstybių²⁰³ ir gali apimti: gerą elgesį, discipliną, norą dirti ir integruotis kalėjime, teigiamus santykius su šeima²⁰⁴. Visi jie yra abstraktūs ir rodo, kad priimančiųjų valstybių nacionalinės kalėjimo sistemos humanitarinės teisės pažeidėjus vertina lygiai taip pat kaip ir eilinius kalinius atlikusius mažesnio masto nusikaltimus²⁰⁵. Toks vertinimas neleidžia numatyti visų rizikos faktorių tarptautiniams kaliniams grįžus į pokario visuomenes. Todėl manoma, kad reabilitacijos vertinimas būtų labiau pagrįstas, jei tribunolas turėtų nepriklausomus ekspertus galinčius įvertinti nuteistojo reabilitaciją ir tarptautiniams karo nusikaltėliams taikytų atskirus reabilitacijos kriterijus²⁰⁶. Ši iššūkį vertinant nuteistojo reabilitaciją pripažįstą ir patys TBTBJ darbuotojai: „*pirmininko sprendimas iš esmės grindžiamas bet kokia informacija, kurią pateikia nacionalinės valdžios institucijos ir komentarais, kuriuos turi teisę pridėti patys nuteistieji*“²⁰⁷. Taigi, atlikti tyrimai rodo, kad TBTBJ neturi įrankių galinčių užtikrinti konstruktyvias reabilitacijos programas tai lemia ne tik aiškios reabilitacijos sampratos nebuvimas, jos tikslų ir vertinimo kriterijų neapibrėžtumas, bet ir žemiau aptariamasis bausmės vykdymo mechanizmas.

¹⁹⁹ Barbora Hola, „Does Remorse Count? ICTY Convicts’ Reflections on Their Crimes in Early Release Decisions.“

²⁰⁰ Edith Riegler, „Rehabilitating Enemies of Mankind: An Exploration of the Concept of Rehabilitation as a Sentencing Aim at the ICTY and the ICC“, *International criminal law review*, 20.4, 2020, 701-727.

²⁰¹ Ten pat, 715-716.

²⁰² Ten pat, 718.

²⁰³ Valstybės, kuriai buvo perduotas TBTBJ nuteistas ir kurioje jis atlikinėjo skirtą bausmės laiką.

²⁰⁴ Filip Vojta, *Imprisonment for International Crimes: An Interdisciplinary Analysis of the ICTY Sentence Enforcement Practice*. Berlin, Germany: Duncker & Humblot, 2020, 279.

²⁰⁵ Ten pat.

²⁰⁶ Jessica Kelder, „Rehabilitating War Criminals: What Happens To Those Convicted By the ICTY and ICTR Post-Conviction?“, Center for International Criminal Justice, 2014. <<https://cicj.org/2014/02/rehabilitating-war-criminals-what-happens-to-those-convicted-by-the-icty-and-ictcr-post-conviction/>> [Žiūrėta 2021-02-10].

²⁰⁷ Filip Vojta, 2020, 298.

Individualiai taikomos rehabilitacijos programos. Tai tokios programos, kuriomis atsižvelgiama į kiekvieno nuteistojo poreikius, motyvaciją, ideologinius įsitikinimus ir numatomi galimi reintegracijos iššūkiai asmeniui išėjus į laisvę²⁰⁸. Kalbant apie rehabilitacijos programas, kurios vykdomos TBTBJ nuteistiesiems, esminė literatūroje pastebima problema ta, kad jos yra priklausomos nuo priimančiųjų valstybių ir todėl gali būti radikaliai skirtingos. Taip yra todėl, nes TBTBJ nuosprendžiai vykdomi skirtingose ES valstybėse²⁰⁹. Bendradarbiaujant su priimančiosiomis valstybėmis tribunolas sudaro dvišalius susitarimus (arba kitaip žinomus kaip „*Nuosprendžio įgyvendymo susitarimai*“), kurių pagrindu perduoda nuteistuosius priimančiajai valstybei. Ten atvykę, bausmės atlikimo laikotarpiu TBTBJ nuteitieji yra laikomi nacionaliniais kalniais ir jiems taikomos priimančios valstybės nacionalinės taisyklės²¹⁰. TBTBJ nuosprendžio įgyvendinimo susitarimus pasirašė su šešiolika valstybių²¹¹ ir nors kalnimo sąlygos privalo atitikti tarptautinius standartus, faktas, kad bausmė atliekama skirtingose šalyse neišvengiamai reiškia skirtingas nuteistųjų patirtis²¹². Dažnai nutinka taip, kad už panašius nusikaltimus, panašios trukmės bausmę turintys atlikti asmenys išgyvena absoliučiai skirtingas patirtis²¹³. Taip rehabilitacijos procesas tampa sunkiai kontroliuojamas ir praktiškai tampa priklausomas tik nuo priimančiosios valstybės nacionalinės jurisdikcijos. Pavyzdžiui, Skandinavijos šalyse asmenys kalnami individualiose kamerose, užtikrinama pažangi rehabilitacinių programų sistema. Situacija Prancūzijos ir Italijos kalnimo įstaigose reikšmingai skiriasi (bausmės atliekamos perpildytuose kalėjimuose, rehabilitacijai skiriamas mažesnis dėmesys)²¹⁴. Todėl mokslininkai kritikuoja tarptautinius teismus teigdami, kad atsakomybė už rehabilitacijos įgyvendinimą perduodama priimančioms valstybėms. Toks bausmės vykdymo mechanizmas leidžia tribunolui likti nuošalyje neįsitraukiant į svarstymus dėl to, kokios rehabilitacijos programos leistų priimančiosioms valstybėms pasiekti geriausio rezultato reabilituojant tarptautinius nusikaltėlius²¹⁵. Mokslininkų nuomone, tai liudija faktą, kad TBTBJ į rehabilitaciją žvelgia veikiau kaip į šalutinį teigiamą „produktą“ nei į esminį tikslą²¹⁶. Kitaip tariant, TBTBJ nededa pastangų bandant įsitraukti į efektyviausių rehabilitacijos programų paieškas ir šiuo klausimų nesiūlo rekomendacijų ar gairių priimančioms valstybėms, todėl rehabilitacijos efektas iš esmės lieka nekontroliuojamas.

²⁰⁸ Tinka Veldhuis, 12-13.

²⁰⁹ Gert Vermeulen, Eveline De Wree, *Offender Reintegration and Rehabilitation as a Component of International Criminal Justice?: Execution of Sentences at the Level of International Tribunals and Courts: Moving Beyond the Mere Protection of Procedural Rights and Minimal Fundamental Interests?*. Maklu: 2014.

²¹⁰ Ten pat, 23-34.

²¹¹ Susitarimą pasirašiusios šalys: Albanija, Austrija, Belgija, Danija, Estija, Ispanija, Italija, Jungtinė Karalystė, Lenkija, Norvegija, Portugalija, Prancūzija, Slovakija, Suomija, Švedija ir Ukraina. ICTY, „Member States Cooperation“, <<https://www.icty.org/en/documents/member-states-cooperation>> [Žiūrėta 2021-01-26].

²¹² Ten pat, 61.

²¹³ Ten pat, 61.

²¹⁴ Barbora Holá, Joris Van Wijk. „Life after conviction at international criminal tribunals: An empirical overview.” *Journal of International Criminal Justice* 12.1, 2014, 109-132.

²¹⁵ Richard Culp, *Enforcement and Monitoring of Sentences in the Modern War Crimes Process: Equal Treatment before the Law?*, 2011. <<https://www.legal-tools.org/doc/0a1ca9/pdf/>> [Žiūrėta 2021-01-12].

²¹⁶ Filip Vojta, 214-215.

Kontrolės aspektas tampa svarbus kalbant ir apie numatomus rizikos veiksmus nuteistiesiems išėjus į laisvę. Karo nusikaltėlių atvejis išties išskirtinis, kadangi priešingai nei nacionalinių teismų atveju, tarptautiniams teismams daug sunkiau kontroliuoti kalinio veiksmus ir taikyti lygtinį paleidimą. TBTBJ lygtinį paleidimą (*angl. conditional early release*) pirmą kartą pritaikė tik 2019 m. Valentin Čorić atveju. Tribunolo pirmininkas įpareigojo V. Čorić: nedalyvauti politiniame visuomenės gyvenime, nediskutuoti jam patiektų kaltinimų ar bet kokių kitų Jugoslavijos įvykių viešai ar su kitais asmenimis, neįsivyti ar kitokiu būtu turėti bei naudoti ginklų ir kt.²¹⁷ Nors tai pirmasis atvejis, rodantis galimai naujai besiformuojančią TBTBJ išankstinio paleidimo praktiką, tyrime dalyvavę respondentai ją vertina teigiamai²¹⁸, tačiau jos teigimą poveikį išvelgia tik trumpuoju laikotarpiu. Lygtinio paleidimo sąlygoms nustojus galioti, karo nusikaltėlių veiksmai vis dėlto ir toliau bus priklausomi nuo nacionalinių valstybių, ką liudija ir tyrimo metu surinkti duomenys. Analizė atskleidė, kad TBTBJ nuteistųjų reintegracijos strategijos yra aktyvios šalyse, kuriose jie turi stiprų politinio elito ir visuomenės palaikymą, tačiau nuosaikesnės ten, kur jaučiamas spaudimas iš vakarų (tiek dėl šalies įvaizdžio ES kaip Kroatijos atveju, tiek dėl galimų finansinių sankcijų, kaip Kosove). Tad tarptautinė baudžiamoji sistema atsiduria aklavietėje: vykdydama teisingumą ir siekdama paspartinti susitaikymą, net jei ir įgyvendintų nuteistųjų rehabilitaciją, ji nepajėgi užtikrinti išliekančio rehabilitacijos efekto.

Baudžiamosios sistemos centralizacija. Tai tokia sistema, kuomet skirtingoms institucijoms priskiriama aiški atsakomybė deleguojant konkrečias funkcijas. Rehabilitacijos atveju tokios funkcijos galėtų galėtų būti rehabilitacijos programų rengimas, įgyvendinimas, stebėseną ir pan.²¹⁹. Vertinant TBTBJ, šis kriterijus glaudžiai susijęs su aukščiau aptartu baudmės atliko procesu, kada jos taikymas ir vykdymas tiesiogiai priklauso nuo skirtingų priimančiųjų valstybių nacionalinės jurisdikcijos. Tiesa, atsižvelgiant į baudmės vykdymo susitarimą, TBTBJ gali paskirti nepriklausomą instituciją, kuri atliktų TBTBJ nuteistųjų kalnimo sąlygų stebėseną. TBTBJ tam pasitelkė Tarptautinį baudžiamųjų tribunolų mechanizmą (*angl. Mechanism for International Criminal Tribunals (MICT)*); Raudonojo Kryžiaus tarptautinį komitetą (*angl. International Committee of the Red Cross (ICRC)*); Europos Tarybos kankinimo ir kitokio žiauraus, nežmoniško ar žeminančio elgesio ir baudimo prevencijos komitetą (*angl. European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT)*); TBTBJ darbuotojus²²⁰. Jos atlieka TBTBJ nuteistųjų apgyvendinimo sąlygų, jų psichinės ir fizinės sveikatos stebėseną ar sprendžia kitas su tarptautinai kalniais susijusias problemas²²¹. Pokalbiai su TBTBJ nuteistaisiais rodo, kad šios institucijos neturi

²¹⁷ ICTY, „Further Redacted Public Redacted Version of The Decision of The President on the Early Release of Valentin Coric And Related Motions“, Case No. MICT-17-112-ES-4, 2019 m. sausio 16 d.

²¹⁸ Marko Milosavljević, interviu su autoriumi, Serbija (nuotolinis interviu), 2021 m. vasario 12 d.; Branka Vierda, interviu su autore, Kroatija (nuotolinis interviu), 2021 m. vasario 12 d.; Sonja Biserko, interviu su autore, Serbija (nuotolinis interviu), 2021 m. kovo 29 d.

²¹⁹ Tinka Veldhuis, 11.

²²⁰ Filip Vojta, 283-287.

²²¹ Ten pat. Dažniausiai TBTBJ nuteistieji skundžiasi nekokybiška medicinine priemone, nesuteikiamomis vertėjų paslaugomis, ribota prieiga prie knygų, žurnalų jų gimtąja kalba ir pan.

reikšmingo poveikio sprendžiant bausmės atlikimo metu kilusias problemas²²², tačiau šio darbo rėmuose svarbiausia ne tai. TBTBJ turimas kalinimo sąlygų priežiūros mechanizmas nėra orientuotas į reabilitacijos įgyvendinimo stebėseną. Minėtos institucijos yra pasirenkamos spręsti pragmatiškus iššūkius su kuriais susiduria kaliniai, tačiau jos nespėdžia klausimų susijusių su nuteistųjų elgsenos pokyčiais. Žvelgiant į bendrą TBTBJ turimų įrankių visumą tai nekelia nuostabos, nes tribunolas neturi konstruktyvios reabilitacijos vykdymo strategijos.

Apibendrinant, susiformavusi Tribunolo praktika rodo, kad atsakomybė už bausmės vykdymo procesą ir nuteistųjų reabilitaciją krenta ant priimančiųjų valstybių pečių. Tribunolas neužtikrina sėkmingam reabilitacijos įgyvendinimui būtinų kriterijų. Vienas didžiausių iššūkių vykdant tarptautinių kalinių reabilitaciją yra tai, kad pasigęstama konstruktyvaus požiūrio į reabilitacijos programas ir jų taikymą: trūksta aiškios reabilitacijos sampratos ir tikslo, jos vertimas sprendžiant ankstyvo paleidimo prašymus yra paviršutinis, o vertinimo kriterijai neapibrėžti. Nepaisant to, turint omenyje analizėje atskleistą besiskiriančią reabilitacijos dinamiką skirtingose Balkanų regiono valstybėse, kaltinti tik tribunolą būtų naivu ir neteisinga. Akivaizdu, kad TBTBJ nuteistieji aktyviausiai įsitraukia į viešąją ir politines sritis tose valstybėse, kur jie sulaukia stipriausio palaikymo tiek politiniu, tiek visuomeniniu lygmeniu. Tad čia susiduriama su sunkiai įveikiamu paradoksu: net jei ir tarptautinė baudžiamoji sistema dėtų visas pastangas kuriant sėkmingai reabilitacijai būtinus įrankius ir mechanizmus, nuteistiesiems grįžus į laisvę, jos išliekamasis efektas taptų vis tiek sunkiai kontroliuojamas. Jei šalyje į kurią grįžtama karo nusikaltėliai pasitinkami kaip herojai, yra skatinami toliau propaguoti karo metu naudotą retoriką, diskredituoti tribunolą ar falsifikuoti karo faktus – jiems tiesiog racionalu patenkinti šiuos lūkesčius ir taip paspartinti savo reintegraciją.

Išvados

TBTBJ teisingumą įvykdė 90 asmenų. Iki šiol į laisvę grįžo 60 nuteistųjų, iš kurių net 56 asmenys (*t.y. 93,3 proc.*) buvo paleisti atlikus tik du trečdalius skirto bausmės laiko. Tarptautinė bendruomenė bausmės skyrimo faktą laiko reikšmingu laimėjimu, tačiau iki šiol, pereinamojo laikotarpio teisingumo lauke nebuvo nagrinėta, kas vyksta bausmei pasibaigus ir nuteistiesiems grįžus atgal į regioną. Todėl šiuo tyrimu norėta padėti pirmuosius žingsnius *vertinant kaip sėkmingai TBTBJ įgyvendino kaltais pripažintų asmenų reabilitaciją*. Atlikus 23 pusiau struktūruotus interviu su Balkanų regione dirbančiais žmogaus teisių aktyvistais, karo aukomis, aukų asociacijų atstovais ir mokslininkais bei respondentų įžvalgas praplėtus antriniu šaltinių analize, gauti duomenys buvo analizuojami per tris skirtingus pjūvius.

Pirmasis analizės pjūvis leido atskleisti TBTBJ nuteistųjų reabilitacijos rezultatą parodant jų reintegracijos strategijas skirtingose valstybėse (Serbijoje, BiH, Kroatijoje, Kosove, Juodkalnijoje ir

²²² Ten pat.

Š. Makedonijoje) bei tai, kaip jos yra vertinamos tyrime dalyvavusių respondentų, skirtingų šalių aukų ir jų asociacijų, žmogaus teisių aktyvistų. Rezultatai rodo, kad visose valstybėse TB TBJ nuteistieji pasinaudoję savo žinomumu aktyviai įsitraukia į visuomenių viešąjį ir politinį gyvenimą. Jie tampa valstybinių švenčių garbės svečiais, biografinių ir istorinių knygų autoriais, lektoriais, pašnekovais radijo ir televizijos laidose, partijų nariais, miestų merais, parlamentarais, aukšto lygmens vadovais viešosiose institucijose ir kt. Svarbu tai, kad būdami aktyvūs viešuomenės veikėjai, visose valstybėse jie transliuoja vienodą retoriką: neigia savo, valstybės į kurią grįžo ir karo bendražygių kaltę, stengiasi diskredituoti tribunolą, pateikia alternatyvius pasakojimus apie karo įvykius ir faktus. Tokie karo nusikaltėlių veiksmai yra neigiamai vertinami aukų ir žmogaus teisių aktyvistų, kas ir toliau kursto įtampa tiek šalių viduje, tiek su kaimyninėmis šalimis. Ši analizės dalis taip pat leido pamatyti, kad skirtingų Balkanų valstybių politikai aktyviai prisideda prie TB TBJ nuteistųjų garbinimo ir reintegracijos: skiria finansinę ir politinę paramą, pasitelkia žiniasklaidą ir jų žinomumą naudoja kaip įrankį pritraukiant daugiau rinkėjų ar skatinant etnines įtampas. Bene svarbiausias šios dalies pastebėjimas yra tas, kad nuteistųjų aktyvumas skiriasi priklausomai nuo šalies į kurią jie grįžo, pavyzdžiui, Serbijoje ir BiH (ypač Serbų Respublikoje) TB TBJ nuteistieji yra aktyviausi ir labiausiai matomi, o Kroatijoje ir Kosove elgiasi gerokai nuosaikiau. Mažesnis karo nusikaltėlių aktyvumas pastebėtas ir Juodkalnijoje bei Š. Makedonijoje. Tai galimai lemia objektyvus faktas, kad TB TBJ iš šių šalių nuteisė vos tris asmenis, tačiau dėl mažo respondentų skaičiaus iš šių šalių, tokia nuostata turėtų būti patikrinta kitais tyrimais. Skirtingą situaciją valstybėse lemia spaudimas iš vakarų, Kroatijoje poveikį daro ES, Kosove – JAV ir D. Britanija. Čia vėlgi svarbus nuteistų asmenų mastas, nes tribunolas daugiausia bausmių skyrė Serbijos, Kroatijos ir BiH piliečiams.

Antrasis analizės pjūvis parodė kaip reabilitaciją supranta skirtingos respondentų grupės – žmogaus teisių aktyvistai ir karo aukos, aukų asociacijų atstovai. Tai leido atskleisti, ko yra tikimasi iš į regioną grįžusių karo nusikaltėlių ir kokie jų veiksmai rodytų pavykusią reabilitaciją. Analizė parodė, kad žmogaus teisių aktyvistų grupė karo nusikaltėlių reabilitaciją laiko sėkminga tik tais atvejais, kai yra suvaržoma jų teisė dalyvauti valstybės visuomeniniame ir, ypač, politiniame gyvenime. Ši pozicija buvo grindžiama tuo, kad karo nusikaltėliai gali skaudinti karo aukas ir daryti neigiamą poveikį visuomenei kurstant etnines įtampas ar formuojant viešąją politiką (sprendžiant gynybos klausimus, švietimo ir pan.). Respondentų nuomone tai taip pat leistų apsaugoti visuomenę nuo atvejų, kada aukštus politinius postus užėmę nuteistieji galėtų būti šantažuojami arba veikiami buvusių karo bendražygių. Įdomu, kad panaši argumentacija buvo pasitelkta ir vykdant Liustracijos politiką Baltijos valstybėse, kas tik sustiprina žmonių išsakytas baimes dėl šantažo tikimybės. Karo aukų ir aukų asociacijų atstovams, sėkminga reabilitacija yra neatsiejama nuo karo nusikaltėlių atsakomybės pripažinimo ir gailėjimosi arba atsiprašymo. Abu elementai yra išskiriami ir mokslinėje literatūroje kaip svarbiausi veiksniai, galintys pokario visuomenėse pagreitinti susitaikymą ir susitaikymą su

praeitimi. Kita vertus, interviu analizė rodo, kad net jei atsiprašymo ir atsakomybės prisiėmimo elementai būtų išpildyti, tokie asmenys vis tiek niekada neturėtų užimti politinių postų.

Trečiasis analizės pjūvis buvo skirtas įvertinti ar TBTBJ turi įrankius, reikalingus įgyvendinti sėkmingą nuteistųjų reabilitaciją. Remiantis mokslininkų atliktais tyrimais nustatyta, kad TBTBJ neturi konstruktyvių reabilitacijos programų todėl sprendžiant ankstyvo paleidimo prašymus remiasi neapibrėžtais kriterijais, neturi aiškių reabilitacijos lygį vertinančių kriterijų, sprendimus priima tik remiantis priimančiųjų šalių informacija. Todėl pagrįstai teigiama, kad TBTBJ nekontroliuoja reabilitacijos įgyvendinimo proceso ir vieningų reabilitacijos vertinimo kriterijų ar mechanizmų, galinčių užtikrinti reabilitacijos įgyvendinimą ir stebėseną šalyse, kuriose nuteistieji atlieka bausmę. Vykdam tarptautinį baudžiamąjį procesą, reabilitacijos programos yra priklausomos nuo skirtingų valstybių jurisdikcijos, kurios tarptautinių kalinių reabilitaciją vertina remiantis tokiais pat kriterijais kaip ir vertinant eilinius kalinius, padariusius mažesnio masto nusikaltimus.

Analizės pjūviai leido išgryninti *tris esmines problemas susijusias su tarptautinių kalinių reabilitacija*: 1) TBTBJ neturi reikiamų įrankių, kurie reikalingi sėkmingos reabilitacijos įgyvendinimui, kas neleidžia numatyti ir rizikos faktorių, karo kaliniams grįžus į pokario visuomenes; 2) TBTBJ nuteistieji ir toliau regione kursto etnines įtampas tokiu būdu neleidžiant tribunolui užtikrinti teisingumo aukoms, prisidėti prie susitaikymo ir tvarios taikos kūrimo procesų Balkanų regione; 3) Karo nusikaltėlių reintegracijos strategijos priklauso nuo valstybių, į kurias jie grįžta, todėl net jei TBTBJ turėtų sėkmingai reabilitacijai reikalingus įrankius, jos išliekantis efektas būtų sunkiai pasiekiamas.

Apibendrinant, TBTBJ nuteistųjų reabilitacija veikiau primena mitą nei realybę. Tribunolo praktika rodo, kad bausmės vykdymo procesas daugiausia priklauso nuo kalinius priimančių valstybių. Tribunolo mažas įsitraukimas ir atsakomybės prisiėmimas sprendžiant nuteistųjų reabilitacijos klausimą reabilitacijos įgyvendinimą daro sunkiai kontroliuojamu arba veikiau – nekontroliuojamu. Nors TBTBJ savo veiklą oficialiai baigė, atlikti tyrimai rodo, kad tribunolas neturėjo aiškios reabilitacijos sampratos, jos vertimas sprendžiant ankstyvo paleidimo prašymus yra paviršutinis, o vertinimo kriterijai neapibrėžti. Kita vertus, remiantis pirmąja analizės dalimi, kurioje buvo vertinama reabilitacijos dinamika skirtingose Balkanų regiono valstybėse, kaltinti tik tribunolą būtų neteisinga. TBTBJ nuteistiesiems išėjus į laisvę, jų veiksmai bandant reintegrotis į visuomenę daugiausia priklauso nuo to, kaip juos pasitinka ir kaip skatina elgtis nacionalinės valstybės. Tad kalbant apie karo nusikaltėlius reabilitacijos aspektas tampa itin problematiškas ar net paradoksalus – jei šalyje į kurią grįžtama vyrauja politinio elito ir/ar visuomenės palaikymas buvusiam smurtui, nacionalistinei retorikai, karo nusikaltimų neigimui, buvusiam kaliniui tiesiog racionalu imtis tokių veiksmų, kurie atlieptų valstybių lūkesčius ir palengvintų jų reintegraciją.

Rekomendacijos ateities tyrimams. Tyrimo metu surinkti duomenys leido ne tik įvertinti TBTBJ galią reabilituojant tarptautinius nusikaltėlius bet ir atveria nišą ateities tyrimams, ieškantiems

efektyvesnių tarptautinės teisės mechanizmų sprendžiant rehabilitacijos klausimą. Kaip rodo Kroatijos ar Kosovo atvejai, tai galėtų būti finansinės ar kitokio pobūdžio sankcijos, tačiau tokioms rekomendacijos pagrįsti reikėtų papildomų tyrimų. Galima išskirti tris pagrindines rekomendacijas atliepančias šio tyrimo ribotumus: 1) Įtraukti TBTBJ, TBT ir kitų tarptautinės teisės ekspertų įžvalgas tam, kad būtų galima išanalizuoti turimų rehabilitacijos įgyvendinimo mechanizmų trūkumus mikro lygmeniu; 2) Įtraukti atskirų valstybių piliečių įžvalgas, kas leistų suprasti kaip jie vertina karo kalinių rehabilitaciją savo šalyje ir jų įsitraukimą į viešąją bei politines sferas laiko priimtiniu reiškiniu; 3) Gautas išvadas patikrinti pasirenkant kitas atvejų studijas (pavyzdžiui, TBTBR, TBT), kad būtų galima išsiaiškinti, ar tyrime atskleista rehabilitacijos problematika būdinga tik TBTBJ, ar vis dėlto ji aktuali ir kitoms institucijoms vykdančios tarptautinį baudžiamąjį procesą.

Literatūros sąrašas

1. Andrews A., Donald, James Bonta, J. Stephen Wormith. „The risk-need-responsivity (RNR) model: Does adding the good lives model contribute to effective crime prevention?“, *Criminal Justice and Behavior*, 38.7, 2011.
2. Biernacki, Patric, Dan Waldorf, „Snowball sampling: Problems and techniques of chain referral sampling.“ *Sociological methods & research*, 10(2), 1981.
3. Choak, Clare, „Asking questions, Interviews and evaluations“. Kn. Simon Bradford, Fin Cullen, *Research and research methods for youth practitioners*. London: Routledge, 2012.
4. Clark, Janine Natalya, „Judging the ICTY: has it Achieved its Objectives?“. *Southeast European and Black Sea Studies*, 9:1-2, 2009.
5. Clark, Janine Natalya, „The three Rs: retributive justice, restorative justice, and reconciliation.“ *Contemporary Justice Review*, 11.4.
6. David, Roman, „What We Know About Transitional Justice: Survey and Experimental Evidence.“ *Political Psychology*, 38, 2017.
7. De Brouwer, Anne-Marie, „Reparation to victims of sexual violence: Possibilities at the International Criminal Court and at the Trust Fund for Victims and their Families.“, *Leiden Journal of International Law*, 20, 2007.
8. Duff, Antony, Robert Alexander Duff. *Punishment, communication, and community*. USA: Oxford University Press, 2001.
9. Durrant, Russil, „Evolutionary psychology and the rehabilitation of offenders: Constraints and consequences.“ *Aggression and violent behavior*. 16.5, 2011.
10. Ed Stover, Eric, Harvey M. Weinstein. *My neighbor, my enemy: Justice and community in the aftermath of mass atrocity*. New York: Cambridge University Press, 2004.
11. Ford, Stuart, „A Hierarchy of the Goals of International Criminal Courts“, *Minnesota Journal of International Law*, 27, 2018.
12. Ford, Stuart, „Complexity and efficiency at international criminal courts“. *Emory International Law Review*, 29, 2014.
13. Ford, Stuart, „How leadership in international criminal law is shifting from the United States to Europe and Asia: an analysis of spending on and contributions to international criminal courts“. *Louis ULJ*, 55, 2010.
14. Francis A. Allen, „Criminal justice, legal values and the rehabilitative ideal.“ *J. Crim. L. & Criminology* 50, 1959.
15. Garkawe, Sam, „Victims and the international criminal court: Three major issues.“ *International Criminal Law Review*, 3(4), 2003.
16. Greiff, De Pablo, „Theorizing transitional justice.“ *American Society for Political and Legal Philosophy*, 51, 2012.
17. Hola, Barbora, „Does Remorse Count? ICTY Convicts' Reflections on Their Crimes in Early Release Decisions.“ *International Criminal Justice Review*, 28.4, 2018.
18. Holá, Barbora, Joris Van Wijk. „Life after conviction at international criminal tribunals: An empirical overview.“ *Journal of International Criminal Justice* 12.1, 2014.
19. ICTY, „Decision of president on early release of Veselin Sljivancanin“, Case No. IT-95-13/I-ES, 2011 m. liepos 5 d., 1-10.

20. ICTY, „Further Redacted Public Redacted Version of The Decision of The President on the Early Release of Valentin Coric And Related Motions“, Case No. MICT-17-112-ES-4, 2019 m. sausio 16 d.
21. ICTY, „Nikola Šainović’s request for early release“, Case No. MICT-14-67-ES.1, 2015 m. liepos 8 d., 1-5.
22. ICTY, „Remarks by Judge Carmel Agius, President of the ICTY, Closing Ceremony“, 21 December 2017.
23. ICTY, Decision of President on early release of Blagoje Simic, Case No. IT-95-9-ES, 2011 m. vasario 15 d.
24. ICTY, Decision on the Early Release of Jadranko Prlić, 2021 m. kovo 23 d., Case No. MICT-17-112-Es.2.
25. ICTY, Order of the President on the early release of Damir Došen, Case No. IT-95-8-S, 2003 m. vasario 28 d.
26. J. Taylor, Steven, Robert Bogdan, Marjorie De Vault. *Introduction to qualitative research methods: A guidebook and resource*. John Wiley & Sons, 2015.
27. Jungtinių Tautų organizacija, Generalinio sekretoriaus ataskaita, „The Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and Post-Conflict Societies“, *UN Doc. S/2004/616, 2004*.
28. Ku, Julian, Jide Nzelibe, „Do International Criminal Tribunals Deter or Exacerbate Humanitarian Atrocities.“ *Washington University Law Review*, 84, No. 4, 2006.
29. Lewis, Sam, „Rehabilitation: Headline or footnote in the new penal policy?“, *The Journal of Community and Criminal Justice*, 52.2, 2005.
30. M. Kelder, Jessica, Barbora Holá, Joris van Wijk. „Rehabilitation and early release of perpetrators of international crimes: A case study of the ICTY and ICTR.“ *International criminal law review*, 14.6, 2014.
31. Martinson, Robert, „What works?-Questions and answers about prison reform.“, *The public interest*, 35, 1974.
32. McNeill, Fergus, „Four forms of ‘offender’ rehabilitation: Towards an interdisciplinary perspective.“ *Legal and Criminological Psychology*, 17.1, 2012.
33. Menninger, Karl, „*The crime of punishment*“, 1968, Viking Press.
34. Muraru, Andrei, „Outrageous Rehabilitations: Justice and Memory in the Attempts to Restore the War Criminals.“ *Holocaust. Studii și cercetări*, 12.13, 2020.
35. Raab, Dominic, „Evaluating the ICTY and its completion strategy: efforts to achieve accountability for war crimes and their tribunals.“ *Journal of International Criminal Justice* 3.1.
36. Ravaitytė, Julija, „Liustracijos politikos Lietuvoje vertinimas.“ *Politologija* 1 (77), 2015.
37. Riegler, Edith, „Rehabilitating Enemies of Mankind: An Exploration of the Concept of Rehabilitation as a Sentencing Aim at the ICTY and the ICC“, *International criminal law review*, 20.4, 2020.
38. Robins, Simon, „Failing victims? The limits of transitional justice in addressing the needs of victims of violations.“ *Human Rights and International Legal Discourse*, 2017.
39. Robinson, Gwen, Iain D. Crow, *Offender rehabilitation: Theory, research, and practice*. London: Sage, 2009.
40. Rodman A., Kenneth, „Darfur and the limits of legal deterrence.“ *Human Rights Quarterly*, 2008.
41. Rudolph, Christopher, „Constructing an atrocities regime: The politics of war crimes tribunals.“ *International Organization*, 55.3, 2001.

42. Smith, Katie, „Rehabilitation as a Sentencing Goal in International Criminal Justice.“, Research Project, *Center for International Criminal Justice*, Amsterdam, 2014.
43. Subotić, Jelena, „Narrative, ontological security, and foreign policy change“, *Foreign policy analysis*, 12.4, 2016, 610-627.
44. UN Doc. S/RES/827, 1993 May 25, 1-3.
45. Vaičiūnienė, Rūta, Vaidas Viršilas. „Laisvės atėmimo vietose taikomų socialinės reabilitacijos priemonių sistemos analizė, probleminiai taikymo aspektai.“, Mokslo studija, *Lietuvos teisės institutas*, 2017.
46. Vermeulen, Gert, Eveline De Wree, *Offender Reintegration and Rehabilitation as a Component of International Criminal Justice?: Execution of Sentences at the Level of International Tribunals and Courts: Moving Beyond the Mere Protection of Procedural Rights and Minimal Fundamental Interests?*. Maklu: 2014.
47. Vojta, Filip, *Imprisonment for International Crimes: An Interdisciplinary Analysis of the ICTY Sentence Enforcement Practice*. Berlin, Germany: Duncker & Humblot, 2020.
48. Ward, Tony, Mark Brown „The good lives model and conceptual issues in offender rehabilitation.“ *Psychology, Crime & Law* 10.3,2004.
49. Wippman, David, „The costs of international justice“, *American Journal of International Law*, 100, 2006.
50. Xueqin, Wu Kristin, Experiences that Count: A Comparative Study of the ICTY and SCSL in Shaping the Image of Justice, *Utrecht Law Review*, 60, 2013.
51. Yarnell, Priyamvada, „Relativising Atrocity Crimes: The Message of Unconditional Early Release of Perpetrators Convicted by the ICTY (1998–2018).“ *International Criminal Law Review*, 21.1, 2021.
52. Youth Initiative for Human Rights (YIHR), „*War Criminals in Public Life*“. Respondentų pateikta rengimo procese ir neišpublikuota analizė. Šiame darbe ja buvo remtasi gavus respondentų sutikimą.
53. Zadic, Alma, „Transitional Justice in Former Yugoslavia The Influence of the ICTY on the Development of the Rule of Law in Bosnia and Herzegovina, Croatia, and Serbia.“ *Daktaro disertacija, Vienos universitetas*, 2017.
54. Zyberi, Gentian ir Jernej Letnar Čerņič, „Transitional Justice Processes and Reconciliation in the Former Yugoslavia: Challenges and Prospects“. *Nordic Journal of Human Rights*, 33:2, 2015.

Pirminiai šaltiniai:

55. Donald. A., Andrews, Bonta J., Wormit J. S. “The Risk-Need-Responsivity (RNR) Model. Does Adding the Good Lives Model Contribute to Effective Crime Prevention?”, *Criminal Justice and Behavior*, 2011, 7(38).
56. Ed Stover, Eric, Harvey M. Weinstein. *My neighbor, my enemy: Justice and community in the aftermath of mass atrocity*. Cambridge University Press, 2004.
57. H. Antonowicz, Daniel, Robert R. Ross, „Essential components of successful rehabilitation programs for offenders“. *International Journal of Offender and Comparative Criminology*, 38 (2), 1994.
58. M. Kalmthout, Anton, A. M., Ioan Durnescu, „European probation service system. A comparative overview“. *Probation in Europe*. Nijmegen, the Netherlands: Wolf Legal, 2008.
59. Maruna, Shadd, Thomas P. LeBel. „Welcome home-examining the reentry court concept from a strengths-based perspective.“ *Western Criminology Review*, 4, 2002.

60. Proeve, Michael, Steven Tudor. *Remorse: Psychological and jurisprudential perspectives*. New York: Routledge, 2016.
61. Ward, Tony, Shadd Maruna. *Rehabilitation*. London: Routledge, 2007.
62. Ware, Jayson, Ruth E. Mann, „How should “acceptance of responsibility” be addressed in sexual offending treatment programs? *Aggression and Violent Behavior*, 17, 2012.

Internetiniai šaltiniai:

63. Alo.rs, „Herojski narode, govori Veselin Šljivančanin mnogo poruka podrške upućeno je Radovanu Karadžiću, da li je ova ipak NAJJAČA?!“, 2019. <<https://www.alo.rs/vesti/drustvo/mnogo-poruka-podrške-upućeno-je-radovanu-karadzicu-da-li-je-ova-ipak-najjaca/218021/vest>>.
64. Andonovska, Elena, „Macedonian War Crimes Convict Enters Parliament“, Balkan Insight, 2016. <<https://balkaninsight.com/2016/12/19/macedonia-s-war-crimes-convict-enters-parliament-12-18-2016/>>.
65. Balkan Insight, „Bosnian Serb Govt Funds Organisation Led by War Criminal“, 2019, <<https://balkaninsight.com/2019/04/22/bosnian-serb-govt-funds-organisation-led-by-war-criminal/>>.
66. Balkan Insight, „Simo Zaric Deputy Mayor in Bosnia“, 2010, <<https://balkaninsight.com/2010/02/01/simo-zaric-deputy-mayor-in-bosnia/>>.
67. Balkan Insight, War crimes verdicts map <<https://warcrimesmap.balkaninsight.com/verdicts/zeljko-mejakic-momcilo-gruban-dusan-fustar-dusko-knezevic/>>.
68. Borger, Julian, „War crimes convictions of two Croatian generals overturned“, The Guardian, 20102, <<https://www.theguardian.com/world/2012/nov/16/war-crimes-convictions-croat-generals-overturned>>
69. Cambridge Dictionary <<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/narrative>>.
70. Dragojlovic, Mladen, „A paramilitary or humanitarian organisation?“, Independent Balkan News Agency, 2018, <<https://balkaneu.com/a-paramilitary-or-humanitarian-organisation/>>.
71. Dzaferagic, Nejra, „Bosnian Croat War Criminal Pleads for Early Release“, Balkan Insight, <<https://balkaninsight.com/2020/08/27/bosnian-croat-war-criminal-pleads-for-early-release/>>.
72. Dzaferagic, Nejra, „Freed War Crimes Convicts Become Public Servants in Bosnia“, Balkan Insight, 2021. <https://balkaninsight.com/2021/04/21/freed-war-crimes-convicts-become-public-servants-in-bosnia_trashed/>.
73. European Committee of regions, Bosnia and Herzegovina <<https://portal.cor.europa.eu/divisionpowers/Pages/Bosnia-Herzegovina.aspx>>.
74. Facebook, Damir Došen <<https://www.facebook.com/damir.dosen.kain>>.
75. Fazliu, Eraldin, Blerta Begisholli, „Kosovo PM Resigns after Summons from Hague Prosecutors“, <<https://balkaninsight.com/2019/07/19/kosovo-pm-resigns-after-hague-prosecutors-call-for-questioning/>>.
76. Global Times, „Thousands of Macedonians welcome released war crimes convict“, 2013. <<https://www.globaltimes.cn/content/774500.shtml>>.
77. ICTY, „Member States Cooperation“, <<https://www.icty.org/en/documents/member-states-cooperation>>.
78. ICTY, About, <<https://www.icty.org/en/about>>.

79. ICTY, Case informatikon sheet, Johan Tarčulovski, <https://www.icty.org/x/cases/boskoski_tarculovski/cis/en/cis_boskoski_tarculovski_en.pdf>.
80. ICTY, Case information Sheet, Duško Tadić <https://www.icty.org/x/cases/tadic/cis/en/cis_tadic_en.pdf>.
81. ICTY, Case information sheet, Jadranko Prlić. <https://www.icty.org/x/cases/prlic/cis/en/cis_prlic_al_en.pdf>
82. ICTY, Case information sheet, Lahi Brahimaj, <https://www.icty.org/x/cases/haradinaj/cis/en/cis_haradinaj_al_en.pdf>.
83. ICTY, Case information Sheet, Radovan Karadžić <https://www.icty.org/x/cases/karadzic/cis/en/cis_karadzic_en.pdf>.
84. ICTY, Case information Sheet, Radovan Karadžić, <https://www.icty.org/x/cases/karadzic/cis/en/cis_karadzic_en.pdf>.
85. ICTY, Case information Sheet, The Prosecutor v. Nikola Šainović, Dragoljub Ojdanić, Nebojša Pavković, Vladimir Lazarević, Sreten Lukić & Milan Milutinović, <https://www.icty.org/x/cases/milutinovic/cis/en/cis_sainovic_al_en.pdf>.
86. ICTY, Case information sheet, Valentin Ćorić. <https://www.icty.org/x/cases/prlic/cis/en/cis_prlic_al_en.pdf>.
87. ICTY, Case Information Sheet, Vojislav Šešelj. <https://www.icty.org/x/cases/seselj/cis/en/cis_seselj_en.pdf>.
88. ICTY, Infographic: ICTY Facts & Figures <<https://www.icty.org/en/content/infographic-icty-facts-figures>>.
89. ICTY, The International Tribunal for the former Yugoslavia charges 21 Serbs with atrocities committed inside and outside the Omarska death camp, 1995. <<https://www.icty.org/en/press/international-tribunal-former-yugoslavia-charges-21-serbs-atrocities-committed-inside-and>>.
90. YIHR „Dealing with the past principles“, <<https://yihr-ks.org/site/wp-content/uploads/2021/01/Principi-Eng.pdf>>.
91. YIHR, „Dealing with the past“ projekas Kosove, <<https://www.facebook.com/dwpcosovo>>.
92. YIHR, „YIHR activists beaten up at the event of the Serbian Progressive Party“ <<https://www.yihr.rs/en/yihr-activists-beaten-up-at-the-event-of-the-serbian-progressive-party/>>.
93. YIHR, „Šainović needs to apologize for his crimes and stop promoting criminal politics“ <<https://yihr.org/sainovic-needs-to-apologize-for-his-crimes-and-stop-promoting-criminal-politics/>>.
94. Institute for War and Peace Reporting, Serbian Relief at Perisic Ruling, TRI Issue 778, 2013. <<https://www.refworld.org/docid/5135f5391a8d495.html>>.
95. Youtube, „Nikola Sainovic na predstavljanju knjige „Milosevic - paradigma slobode“ u Krusevcu“, <https://www.youtube.com/watch?v=9T8_Cju8GGw>.
96. Isufi, Perparim, „Kosovo, Serbia Criticised for Honouring War Crimes Convicts“, Balkan Insight, 2018, <<https://balkaninsight.com/2018/02/09/kosovo-parliament-criticised-for-commemorating-war-crimes-convict-02-09-2018/>>.
97. Jovanovic, Igor, „Serbian War Criminal Sainovic Returns to Belgrade, 2015, <<https://balkaninsight.com/2015/08/27/serbian-war-criminal-sainovic-returns-to-belgrade-08-27-2015/>>.
98. JTO, *UN Documentation: International Law*, <<https://research.un.org/en/docs/law/courts>>.

99. Kelder, Jessica, „Rehabilitating War Criminals: What Happens To Those Convicted By the ICTY and ICTR Post-Conviction?“, Center for International Criminal Justice, 2014. <<https://cicj.org/2014/02/rehabilitating-war-criminals-what-happens-to-those-convicted-by-the-icty-and-ictcr-post-conviction/>>.
100. Matejic, Barbara, „Culture of Denial: Why So Few War Criminals Feel Guilty“, Balkan Insight, 2020, <<https://balkaninsight.com/2020/01/10/culture-of-denial-why-so-few-war-criminals-feel-guilty/>>.
101. Milekic, Sven, „Croatian State History Institute Promotes Prlic Book“, Balkan Insight, 017. <<https://balkaninsight.com/2017/08/29/croatian-institution-promotes-bosnian-croat-hague-convict-s-book-08-28-2017/>>.
102. Milekic, Sven, „NEWS Seselj Flag-Burning Raises Croatia-Serbia Tensions“, Balkan Insight, 2015, <<https://balkaninsight.com/2015/04/02/seselj-s-flag-burning-raises-croatia-serbia-tensions/>>.
103. Milekic, Sven, „War Criminal Praljak’s Death Commemorated in Croatia“, Balkan Insight 2017, <<https://balkaninsight.com/2017/12/11/zagreb-commemorates-praljak-by-rejecting-verdict-12-11-2017/>>.
104. Oxford Reference, <<https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110810105604477>>.
105. pat Post-Conflict Research Center (BiH), „The Siege of Sarajevo through the Judgments of the ICTY“, <<https://p-crc.org/our-work/creative-multimedia/photography/the-siege-of-sarajevo-through-the-judgments-of-the-icty/>> .
106. Pavelic, Boris, „Mirko Norac Released From Croat Prison“, Balkan Insight, 2011. <<https://balkaninsight.com/2011/11/25/war-criminal-mirko-norac-released-from-prison/>>.
107. Pavelic, Boris, Bojana Barlovac, „Croatian Generals Greeted with Hero’s Welcome“, 2012, <<https://balkaninsight.com/2012/11/16/croatian-generals-greeted-with-hero-s-welcome/>>.
108. Pavlic, Vedran, „Commemoration Held for Slobodan Praljak“, 2017, <<https://www.total-croatia-news.com/politics/23877-memorial-service-held-for-slobodan-praljak>>.
109. Pećat, „Генерал-пуковник Владимир Лазаревић – Како смо спречили копнену инвазију“, 2019. <<http://www.pecat.co.rs/2019/03/general-pukovnik-vladimir-lazarevic-kako-smo-sprecili-kopnenu-in vaziju/>>.
110. Prishtina Insight, „Kosovo court acquits Fatmir Limaj of war crimes charges“, <<https://prishtinainsight.com/kosovo-court-acquits-fatmir-limaj-war-crimes-charges/>>.
111. Radovan Karadžić Case – Key information & Timeline <<https://www.icty.org/en/cases/radovan-karadzic-trial-key-information>>.
112. Richard Culp, Enforcement and Monitoring of Sentences in the Modern War Crimes Process: Equal Treatment before the Law?, 2011. <<https://www.legal-tools.org/doc/0a1ca9/pdf/>>.
113. Ristic, Marija, „Serbian Socialists Appoint War Criminal as Senior Official“, Balkaninsight, 2015, <<https://balkaninsight.com/2015/09/04/war-criminal-joins-serbia-s-ruling-party-board-09-04-2015/>>.
114. Ristic, Marija, „Serbian Socialists Appoint War Criminal as Senior Official“, Balkaninsight, 2015. <<https://balkaninsight.com/2015/09/04/war-criminal-joins-serbia-s-ruling-party-board-09-04-2015/>>.
115. Srebrenica Memorial org., Srebrenica Genocide project <<https://www.srebrenicamemorial.org/bs/article/235/predstavljeni-prvi-rezultati-projekta-genocid-u-srebrenici-kroz-presude-krivicnih-sudova>>.
116. Tarptautinis baudžiamasis teismas (TBT), <<https://www.icc-cpi.int/>>.

117. Tarptautinis pereinamojo laikotarpio teisingumo centras (TPLTC), „What is Transitional Justice“, 2020, <<https://www.ictj.org/about/transitional-justice>>.
118. TPLC, <<https://www.ictj.org/>>.
119. UN, ICTY, „*The Cost of Justice*“, <<https://www.icty.org/en/about/tribunal/the-cost-of-justice>>.
120. United States Institute of Peace, Truth Commission Digital Collection. <<https://www.usip.org/publications/2011/03/truth-commission-digital-collection>>.
121. Vecernji (VL), „Optužen za ratni zločin, a sjedi u odboru fakulteta“, 2012. <<https://www.vecernji.ba/optuzen-za-ratni-zlocin-a-sjedi-u-odboru-fakulteta-440950>>.
122. Veldhuis, Tinka, „Designing rehabilitation and reintegration programmes for violent extremist offenders: A realist approach.“, International Centre for Counter-Terrorism, 2012, <<https://www.icct.nl/app/uploads/2015/05/ICCT-Veldhuis-Designing-Rehabilitation-Reintegration-Programmes-March-2012.pdf>>.
123. Welle, Deutsche, „Serbia: Convicted war criminal to teach at military academy“. <<https://www.dw.com/en/serbia-convicted-war-criminal-to-teach-at-military-academy/a-41056642>>.

Interviu su respondentais:

124. Aalamasa Salihović, interviu su autore, BiH (nuotolinis interviu), 2021 m. balandžio 28 d.
125. Aleksandar Krzalovski, interviu su autoriumi, Šiaurės Makedonija (nuotolinis interviu), 2021 m. kovo 17 d.
126. Aleksandra Vukčević, interviu su autore, Juodkalnija (atsakymai pateikti raštu), 2021 m. kovo 29 d.
127. Ana Bitoljanu, interviu su autore, Š. Makedonija (nuotolinis interviu), 2021 m. gegužės 13 d.
128. Anja Vladisavljević, interviu su autore, Kroatija (atsakymai pateikti raštu), 2021 m. balandžio 7 d.
129. Babrora Hola, interviu su autore, Nyderlandai (nuotolinis interviu), 2021 m. balandžio 15 d.
130. Bekim Blakaj, interviu su autoriumi, Kosovas (nuotolinis interviu), 2021 m. kovo 3 d.
131. Branka Vierda, interviu su autore, Kroatija (nuotolinis interviu), 2021 m. vasario 12 d.
132. Fuad Avdagić, interviu su autoriumi, BiH (nuotolinis interviu), 2021 m. kovo 1 d.
133. Ivan Đurić, interviu su autoriumi, Serbija (nuotolinis interviu), 2021 m. vasario 10 d.
134. Jelena Krstić, interviu su autore, Serbija (nuotolinis interviu), 2021 m. balandžio 1 d.
135. Marko Milosavljević, interviu su autoriumi, Serbija (nuotolinis interviu), 2021 m. vasario 12 d.
136. Murat Tahirović, interviu su autoriumi, BiH (atsakymai pateikti raštu), 2021 m. balandžio 7 d.
137. Nataša Kandić, interviu su autore, Serbija (nuotolinis interviu), 2021 m. kovo 30 d.
138. Nela Pamuković, interviu su autore, Kroatija (nuotolinis interviu), 2021 m. balandžio 5 d.
139. Priyamvada Yarnell, interviu su autore, Jungtinė Karalystė, Šiaurės Airija (nuotolinis interviu), 2021 m. gegužės 14 d.
140. Satko Mujagić, interviu su autoriumi, BiH (nuotolinis interviu), 2021 m. kovo 4 d.
141. Sonja Biserko, interviu su autore, Serbija (nuotolinis interviu), 2021 m. kovo 29 d.

142. Sudbin Musić, interviu su autoriumi, BiH (nuotolinis interviu), 2021 m. balandžio 1 d.
143. Trina Binaku, interviu su autore, Kosovas (nuotolinis interviu), 2021 m. vasario 16 d.
144. Velma Šarić, interviu su autore, BiH (nuotolinis interviu), 2021 m. kovo 25 d.
145. Vesna Teršelič, interviu su autore, Kroatija (nuotolinis interviu), 2021 m. vasario 16 d.
146. Žarko Korać, interviu su autoriumi, Serbija (nuotolinis interviu), 2021 m. kovo 26 d.

Priedai

Lentelė Nr. 1. TBTBJ nuteistų asmenų sąrašas

Nr.	Vardas, pavardė	Bausmės skyrimo data	Skirtos bausmės trukmė	Buvo paleisti iki sueinant bausmės atlikimo terminui ²²³	Paleidimo į laisvę data
1.	Amir Kubura	2006-03-15	2,5 m.	Taip	2006-04-22
2.	Anto Furundžija	1998-12-12	10 m.	Taip	2004-08-17
3.	Berislav Pušić	2013-05-29	10 m.	Taip	2018-04-20
4.	Biljana Plavšić	2003-02-27	11 m.	Taip	2009-09-14
5.	Blagoje Simić	2006-11-28	15 m.	Taip	2011-02-15
6.	Damir Došen	2001-11-13	5 m.	Taip	2003-02-28
7.	Dario Kordić	2001-02-26	25 m.	Taip	2014-05-21
8.	Darko Mrđa	2004-11-23	17 m.	Taip	2013-10-10
9.	Dragan Jokić	2005-01-17	9 m.	Taip	2010-01-13
10.	Dragan Kolundžija	2001-11-13	3 m.	Taip	2001-12-05
11.	Dragan Nikolić	2005-02-04	20 m.	Taip	2013-08-20
12.	Dragan Obrenović	2003-12-10	17 m.	Taip	2011-09-11
13.	Dragan Zelenović	2007-04-04	15 m.	Taip	2015-08-28
14.	Dragoljub Pračac	2005-02-28	5 m.	Taip	2005-03-03
15.	Dražen Erdemović	1998-03-05	5 m.	Taip	1999-08-13
16.	Duško Sikirica	2001-11-13	15 m.	Taip	2010-06-21
17.	Duško Tadić	2000-01-26	20 m.	Taip	2008-07-17
18.	Enver Hadžihasanović	2006-03-15	3,5 m.	Ne	Atliko visą bausmės laiką.
19.	Esad Landžo	2003-04-08	15 m.	Taip	2006-04-13
20.	Hazim Delić	2003-04-08	18 m.	Taip	2008-06-24
21.	Ivica Rajić	2006-05-08	12 m.	Taip	2011-08-22
22.	Johan Tarčulovski	2010-05-19	12 m.	Taip	2013-04-08
23.	Lahi Brahimaj	2010-07-21	6 m.	Ne	2012-11-29 išteisintas

²²³ *Angl. Early release.*

24.	Ljubomir Borovčanin	2010-06-10	17 m.	Taip	2016-07-14
25.	Mario Čerkez	2004-12-17	6 m.	Ne	Atliko visą baismės laiką.
26.	Milan Simić	2002-10-17	5 m.	Taip	2003-10-27
27.	Milojica Kos	2001-11-02	6 m.	Taip	2002-07-30
28.	Milorad Krnojelac	2003-09-17	15 m.	Taip	2009-07-09
29.	Miodrag Jokić	2005-08-30	7 m.	Taip	2008-09-01
30.	Miroslav Kvočka	2005-02-28	7 m.	Taip	2005-03-30
31.	Miroslav Tadić	2003-10-17	8 m.	Taip	2004-11-03
32.	Mitar Vasiljević	2004-02-25	15 m.	Taip	2010-03-12
33.	Mladen Naletilić	2006-05-03	20 m.	Taip	2012-11-29
34.	Mlado Radić	2005-02-28	20 m.	Taip	2012-02-13
35.	Momir Nikolić	2006-03-08	20 m.	Taip	2014-03-14
36.	Nikola Šainović	2014-01-23	18 m.	Taip	2015-07-10
37.	Predrag Banović	2003-10-28	8 m.	Taip	2008-09-03
38.	Radomir Kovač	2002-06-12	20 m.	Taip	2013-03-27
39.	Ranko Češić	2004-03-11	18 m.	Taip	2014-04-30
40.	Simo Zarić	2003-10-17	6 m.	Taip	2004-01-21
41.	Tihomir Blaškić	2004-07-29	9 m.	Taip	2004-08-02
42.	Valentin Čorić	2013-05-29	16 m.	Taip	2019-01-16
43.	Veselin Šljivančanin	2010-12-08	10 m.	Taip	2011-07-05
44.	Vidoje Blagojević	2007-05-09	15 m.	Taip	2012-02-03
45.	Vinko Martinović	2006-05-03	18 m.	Taip	2011-12-16
46.	Vinko Pandurević	2015-01-30	13 m.	Taip	2015-04-09
47.	Vladimir Lazarević	2014-01-23	14 m.	Taip	2015-09-07
48.	Vladimir Šantić	2001-10-23	18 m.	Taip	2009-02-09
49.	Vojislav Šešelj	2018-04-11	10 m.	Taip	Paleistas į laisvę iškart po teismo verdikto – užskaitytas laikas laukiant baismės nuosprendžio.
50.	Zlatko Aleksovski	2000-04-24	7 m.	Taip	2001-11-14
51.	Zoran Vuković	2002-06-12	12 m.	Taip	2008-03-11

52.	Zoran Žigić	2005-02-28	25 m.	Taip	2014-11-10
Atlikinėja bausmę priimančiose šalyse					
53.	Bruno Stojić	2013-05-29	20 m.	Ne	Atlikinėja bausmę. Ankstyvo paleidimo prašymą pateikė 2020-08-25.
54.	Dragoljub Kunarac	2002-06-12	28 m.	Ne	Atlikinėja bausmę. TBTBJ nusprendė netenkinti ankstyvo paleidimo prašymo (2020-12-31).
55.	Dragomir Milošević	2009-11-12	29 m.	Ne	Atlikinėja bausmę. TBTBJ nusprendė netenkinti ankstyvo paleidimo prašymo (2020-07-29)
56.	Goran Jelisić	2001-07-05	40 m.	Ne	Atlikinėja bausmę. TBTBJ nusprendė netenkinti ankstyvo paleidimo prašymo (2021-03-11)
57.	Jadranko Prlić	2013-05-29	25 m.	Ne	Atlikinėja bausmę. TBTBJ nusprendė netenkinti ankstyvo paleidimo prašymo (2021-03-23)
58.	Mičo Stanišić	2016-06-30	22 m.	Ne	Atlikinėja bausmę.
59.	Milan Lukić	2009-07-20	Skirtas laisvės atėmimas iki gyvos galvos.	Ne	Atlikinėja bausmę.
60.	Milan Martić	2008-10-08	35 m.	Ne	TBTBJ nusprendė netenkinti ankstyvo paleidimo prašymo (2020-08-07)

61.	Milomir Stakić	2006-03-22	40 m.	Ne	TBTBJ nusprendė netenkinti ankstyvo paleidimo prašymo (2020-01-04)
62.	Miroslav Bralo	2007-11-01	20 m.	Ne	TBTBJ nusprendė netenkinti ankstyvo paleidimo prašymo (2019-12-31)
63.	Nebojša Pavković	2014-01-23	22 m.	Ne	Atlikinėja bausmę.
64.	Radislav Krstić	2004-04-19	35 m.	Ne	TBTBJ nusprendė netenkinti ankstyvo paleidimo prašymo (2019-09-10)
65.	Radivoje Miletić	2015-01-30	18 m.	Ne	Atlikinėja bausmę.
66.	Radoslav Brđanin	2007-04-01	30 m.	Ne	BTBJ nusprendė netenkinti ankstyvo paleidimo prašymo (2020-02-28)
67.	Sredoje Lukić	2012-12-04	27 m.	Ne	Atlikinėja bausmę.
68.	Sreten Lukić	2014-01-23	20 m.	Ne	Atlikinėja bausmę.
69.	Stanislav Galić	2006-01-15	Skirtas laisvės atėmimas iki gyvos galvos.	Ne	Atlikinėja bausmę.
70.	Stojan Župljanin	2016-06-30	22 m.	Ne	Atlikinėja bausmę.
71.	Vlastimir Đorđević	2014-01-27	18 m.	Ne	Atlikinėja bausmę.
72.	Vujadin Popović	2015-01-30	Skirtas laisvės atėmimas iki gyvos galvos.	Ne	Atlikinėja bausmę.
73.	Milivoj Petković	2017-11-29	20 m.	Ne	Atlikinėja bausmę. Pateikė ankstyvo paleidimo prašymą (2020-11-25).
74.	Radovan Karadžić	2016-03-24	40 m.	Ne	Atlikinėja bausmę. Pateikė ankstyvo

					paleidimo prašymą (2020-11-25).
Mirė / nusižudė					
75.	Drago Nikolić	2015-01-30	35 m.	Ne	Mirė 2015-10-11.
76.	Drago Josipović	2001-10-23	12 m.	Taip	Paleistas anksčiau laiko 2006-01-30. Mirė 2020-01-02.
77.	Dragoljub Ojdanić	2009-02-26	15 m.	Taip	Paleistas anksčiau laiko 2013-07-10. Mirė 2020-09-13.
78.	Haradin Bala	2007-09-27	13 m.	Taip	Paleistas anksčiau laiko 2012-06-28. Mirė 2018-01-31.
79.	Ljubiša Beara	2015-01-30	Skirtas laisvės atėmimas iki gyvos galvos.	Ne	Mirė 2017-02-08.
80.	Milan Babić	2005-07-18	13 m.	Ne	Nusižudė 2006-03-05.
81.	Milan Gvero	2010-06-10	5 m.	Taip	Paleistas anksčiau laiko 2010-06-28. Mirė 2013-03-07.
82.	Mile Mrkšić	2009-05-05	20 m.	Ne	Mirė 2015-08-16.
83.	Miroslav Deronjić	2005-07-20	10 m.	Ne	Mirė 2007-05-19.
84.	Momčilo Krajišnik	2009-03-17	20 m.	Taip	Paleistas anksčiau laiko 2013-07-02. Mirė 2020-09-15.
85.	Pavle Strugar	2008-07-17	7,5 m.	Taip	Paleistas anksčiau laiko 2009-01-16. Mirė 2018-12-12.
86.	Rasim Delić	2005-03-03	3 m.	Ne	Mirė 2010-04-16.
87.	Slobodan Praljak	2017-11-29	20 m.	Ne	Nusižudė 2017-11-29.
88.	Stevan Todorović	2001-07-31	10 m.	Taip	Paleistas anksčiau laiko 2005-06-22. Nusižudė 2006-09-02.

89.	Zdravko Mucić	2003-04-08	9 m.	Taip	Paleistas anksčiau laiko 2003-07-18. Mirė 2020-07-20.
90.	Zdravko Tolimir	2015-04-08	Skirtas laisvės atėmimas iki gyvos galvos.	Ne	Mirė 2016-02-09.

Šaltinis: ICTY, „Cases“, <<https://www.icty.org/en/cases>>.

Lentelė Nr. 2. Respondentams pateiktų klausimų sąrašas (lietuvių ir anglų k.)

	Lietuvių k.	Anglų k.
1.	Kaip apibrėžtumėte rehabilitaciją tarptautinėje baudžiamojoje teisėje? Kaip idealiai ji turėtų atrodyti ir ką turėtų įtraukti kalbant apie tarptautinius karo nusikaltėlius?	How would you define rehabilitation in international criminal law? How ideally it should look like and what should it entail when we talk about international war criminals?
2.	Ar manote, kad tarptautinės baudžiamosios teisės rehabilitacijos mechanizmas veikia? Kokios yra pagrindinės priežastys, kodėl taip/ne?	Do you think that the rehabilitation mechanism in international criminal law works? What are the main reasons why yes/no?
3.	Ar kaltais pripažinti karo nusikaltėliai dalyvauja Balkanų viešajame gyvenime? Jei taip, kaip aktyviai? Ar galėtumėte įvardyti kokių nors žymių pavyzdžių savo šalyje/kitose Balkanų šalyse?	Are convicted war criminals participating in the public life in the Balkans? If yes – how actively? Can you name any notable examples in your country/other Balkan countries?
4.	Kokios yra jų dalyvavimo pasekmės/padariniai?	What are the broader consequences/effects of their participation?
5.	Ar vyriausybės pritaria/palaiko karo nusikaltėlius? Jei taip, kaip? Jei ne, Jūsų nuomone, kokios to priežastys?	Are war criminals endorsed/supported by the government? If yes how? If not, what do you think are the reasons behind?
6.	Kaip plačioji visuomenė reaguoja į karo nusikaltėlių dalyvavimą viešajame/politiniame gyvenime?	How the general public reacts to the participation of convicted war criminals in public/political life?
7.	Ar Balkanų šalyse yra specialių teisės aktų, draudžiančių jiems atlikti valstybės tarnautojo ar viešojo administravimo funkcijas?	Is there any specific legislation in Balkan countries preventing them from holding a public office?

8.	Kaip manote, kokių veiksmų galima imtis nacionaliniu lygmeniu (pavyzdžiui.: vyriausybė, visuomenė), siekiant užkirsti kelią žalingam jų dalyvavimo poveikiui?	What do you think could be done on the national level (e.g., government, general public) to prevent the detrimental effects of their participation?
9.	Kaip manote, kokių veiksmų galima imtis tarptautiniu lygmeniu (pavyzdžiui.: TBTBJ, ES ir kt.), siekiant užkirsti kelią žalingam jų dalyvavimo poveikiui?	What do you think could be done on the international level (e.g., ICTY, EU, etc.) to prevent the detrimental effects of their participation?

Lentelė Nr. 3. Respondentai

Kategorija	Nr.	Respondento vardas, pavardė	Atstovaujama organizacija	Pareigos	Valstybė
Žmogaus teisių aktyvistai	1.	Ivan Đurić	Jaunimo iniciatyva už žmogaus teises (<i>angl. Youth Initiative for Human Rights(YIHR)</i>)	Vadovas	Serbija
	2.	Marko Milosavljević	YIHR	Programos koordinatorius	Serbija
	3.	Branka Vierda	YIHR	Teisingumo ir susitaikymo programų koordinatorė	Kroatija
	4.	Fuad Avdagić	YIHR	Projektų koordinatorius	BiH
	5.	Trina Binaku	YIHR	Atminties politikos (<i>angl. dealing with the past</i>) koordinatorė	Kosovas
	6.	Aleksandra Vukčević	YIHR	Programos vadovė	Juodkalnija
	7.	Aleksandar Krzalovski	Makedonijos tarptautinio bendradarbiavimo	Vadovas	Šiaurės Makedonija

			centras (<i>angl. The Macedonian Centre for International Cooperation (MCIC)</i>)		
8.	Bekim Blakaj	Humanitarinės teisės centras (<i>angl. Humanitarian Law Centre (HLC)</i>)	Vadovas		Kosovas
9.	Velma Šarić	Pokario tyrimų centras (<i>angl. Post-Conflict Research Center (PCRC)</i>)	Įkūrėja ir vadovė		BiH
10.	Sonja Biserko	Helsinkio žmogaus teisių komitetas Serbijoje (<i>angl. Helsinki Committee for Human Rights in Serbia</i>)	Įkūrėja ir vadovė, 2005 m. nominuota Nobelio taikos premijai.		Serbija
11.	Jelena Krstić	Helsinkio žmogaus teisių komitetas Serbijoje	Programos vadovė		Serbija
12.	Nataša Kandić	Humanitarinės teisės centras	Įkūrėja ir vadovė, 2018 m. nominuota Nobelio taikos premijai.		Serbija
13.	Vesna Teršelić	Documenta – susitaikymo su praeitimi centras (<i>angl. Documenta - Center for Dealing with the Past</i>)	Įkūrėja ir vadovė, 1998 m. – Alternatyvios Nobelio premijos laureatė		Kroatija
14.	Anja Vladisavljević	BIRN – Balkanų tiriamųjų analizių	Žurnalistė		Kroatija

			tinklas (<i>angl. Balkan Investigative Reporting Network</i>)		
	15.	Ana Bitoljanu	Pirmoji pasaulyje vaikų ambasada „Medjashi“ (<i>angl. First childrens Embassy in the World Medjashi</i>)	Narė, aktyvistė	Šiaurės Makedonija
Karo aukos/aukų asociacijų atstovai	16.	Satko Mujagić	Liudininkų ir genocido aukų asociacija (<i>angl. Association of Witnesses and Victims of Genocide</i>)	Vadovas, buvęs koncentracijos stovyklos kalinys.	BiH
	17.	Sudbin Musić	Asociacija „Ateities tiltai“ (<i>angl. Bridges for the Future Association</i>)	Įkūrėjas, buvęs koncentracijos stovyklos kalinys.	BiH
	18.	Nela Pamuković	Moterų, nukentėjusių nuo karo, centras – ROSA. (<i>angl. Centre for Women War Victims – ROSA</i>)	Įkūrėja, aktyvistė	Kroatija
	19.	Murat Tahirović	Genocido aukų ir liudininkų asociacija (<i>angl. Association of Genocide Victims and Witnesses</i>).	Vadovas	BiH
	20.	Aalamasa Salihović	Srebrenicos memorialinis centras (<i>angl. Srebrenica Memorial Center</i>)	Srebrenicos genocidą išgyvenusi aktyvistė ir liudininkė	BiH
Mokslininkai	21.	Dr. Žarko Korać	Belgrado universitetas (Filosofijos katedra)	Profesorius	Serbija

	22.	Dr. Barbora Hola	Vrije universitetas (Baudžiamosios teisės ir kriminologijos katedra)	Profesorė	Nyderlandai
	23.	Dr. Priyamvada Yarnell	Ulster Universitetas, Pereinamojo laikotarpio teisingumo institutas	Profesorė	Jungtinė Karalystė (Šiaurės Airija)

Summary

Rehabilitation of Offenders Convicted for Mass Human Rights Violations: Myth or Reality? The Case Study of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia

According to the most recent data, the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) has convicted and sentenced 90 perpetrators for mass human rights violations during the conflicts in the Balkans in the 1990s. To this day, 60 convicted war criminals have already come back to the region, and in fact, 56 (*93 percent*) of them granted early release after serving two-thirds of their sentences.

Convicts' rehabilitation is presented as one of the goals of international sentencing and is a critical element in considering the right to early release. Despite that, not much has been written on the rehabilitation aspect in the field of transitional justice. There is very little research done on what happens after the imprisonment: how do the former convicts reintegrate into the post-war societies, what strategies do they employ and how are received by the victims, local political elite and public? Successful rehabilitation of international prisoners can become one of the most significant indicators that could prove tribunals impact not only in ensuring successful rehabilitation but also in accelerating the reconciliation process. Thus, this research aims to contribute to the field of transitional justice by providing an empirical reality in assessing whether international tribunals are successfully rehabilitating convicts.

In order to achieve the set goal, a total of twenty semi-structured and three structured interviews were conducted with experts working in the field of transitional justice in Bosnia and Herzegovina, Montenegro, Kosovo, Croatia, Serbia and Northern Macedonia. Respondents were categorized into four groups: human rights activists, war victims, representatives of victims' associations, and scientists. In total, this research is based on data collected during 23 interviews and secondary sources. The study was conducted from January to May 2021. Obtained data is analyzed through three steps: 1) The outcome of the rehabilitation is revealed by indicating the most common ICTY convicts' reintegration strategies in different Balkan countries; 2) The expected actions of returned ICTY convicts are revealed by demonstrating how different respondent groups understand the concept of successful rehabilitation; 3) An assessment of the existing ICTY mechanisms necessary for successful rehabilitation is provided.

The practice of the Tribunal shows that the process of execution of sentences is largely dependent on the host states. The small involvement of the Tribunal and the assumption of responsibility in dealing with the issue of rehabilitation of convicts makes the implementation of rehabilitation difficult to control or rather uncontrolled. Although ICTY has formally completed its activities, studies have shown that the Tribunal did not have a clear concept of rehabilitation, its assessment is superficial in dealing with applications for early release and the assessment criteria are not defined. On the other

hand, based on the first part of the analysis, which assessed the dynamics of rehabilitation in the various countries of the Balkan region, it would be wrong to blame the Tribunal alone. When persons convicted by ICTY are released, their reintegration strategies depend largely on how they are met and how they are encouraged by national states. Thus, when it comes to war criminals, the aspect of rehabilitation becomes particularly problematic and even paradoxical – if the prevailing attitude of the political elite/society in the return country is to support the former violence, nationalist rhetoric, denial of war crimes, it is simply reasonable for the former prisoner to take action that responds to the expectations of the states and facilitates their reintegration.

The data collected during the research allowed not only to assess the ICTY's power in rehabilitating international criminals, but also opens up a niche for future research, looking for more effective mechanisms of international law in addressing the issue of rehabilitation. Three main recommendations are distinguished that respond to the limitations of this study: 1) Including the insights of the ICTY, the ICC officials and other experts in international law in order to analyse the shortcomings of existing rehabilitation delivery mechanisms at micro level; 2) Involving the insights of the citizens of individual states, which would provide an understanding on how they assess the rehabilitation of war prisoners in their countries and if they consider their involvement in the public and political spheres to be acceptable; 3) Examining the findings of other case studies (*e.g. ICTR, ICC*) in order to determine whether the revealed rehabilitation implementation problems is characteristic only to ICTY or is also relevant to other institutions responsible for international sentencing.